पाठ-1 सुभाषितानि

पाठ्यपुस्तकस्य प्रश्नोत्तराणि

1. छात्राः शिक्षक सहायतया कुरुत।

2. (क) भवन्त्यपेयाः, (ख) श्रुत्वा,
(ग) परमं, (घ) व्यसनिनः,
(ङ) दैवम्, (च) आदावेव।

3. (क) विद्याफलम् (ख) लुब्धस्य
(ग) माधुर्यं (घ) सन्तः
(ङ) वृक्षेभ्यः / मरीरुहाः।

4. (1) कड़वा – कटुकम्, (2) पूँछ – पुच्छः। (3) लोभी – लुब्धः, (4) मधुमक्खी – मधुमक्षिका, (5) तिनका – तृणम् ।

5.

(क)	दोषाः	भवन्ति
(ख)	गुणाः	भवन्ति
(ग)	मधुमक्षिका	जनयेत्
(घ)	पिशुनस्य मैत्री	नाशयति
(ङ)	नद्यः	भवन्ति

6. (क) के गुणज्ञेषु गुणाः भवन्ति ?
(ख) काः सुस्वादुतोयाः भवन्ति?
(ग) कस्य यशः नश्यति?
(घ) का माधुर्यमेव जनयति ?
(ङ) तस्य कस्मिन् तिष्ठन्ति वायसाः?

7. (क) माधुर्यमेव – माधुर्यम् + एव
(ख) अल्पमेव – अल्पम् + एव
(ग) सर्वमेव – सर्वम् + एव
(घ) दैवमेव – देवम् + एव
(ङ) महात्मनामुक्तिः – महात्मनाम् + उक्तिः
(च) विपदामादावेव–विपदाम्+ आदावेव।

अन्य महत्वपूर्ण–प्रश्नाः

➔ वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि

1. (ख), 2. (ग), 3. (क), 4. (ग), 5. (क)।

➔ रिक्त स्थान पूर्ति

(क) गुणज्ञेषु, (ख) विमुखः,
(ग) कूपखननं, (घ) यशः।

➔ सुमेलनम्

(क) धन्या	4. महीरुहाः।
(ख) मधुमक्षिका	3. माधुर्यमेव जनयेत्।
(ग) वायसाः	2. मूर्ध्नि तिष्ठन्ति।
(घ) नष्टक्रियस्य	1. कुलं नश्यति।

➔ एकपदेन उत्तरत

1. सन्तः।
2. नद्यः।
3. निर्गुणं।

➔ पूर्णवाक्येन उत्तरत

1. यः पौरुषं विहाय दैवम् एव अवलम्बते।
2. गृहे वह्निना प्रदीप्ते।
3. साहित्य सङ्गीत कलाविहीनः पुच्छ विपाणहीनः साक्षात् पशुः भवन्ति।

●●

पाठ-2 बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता

पाठ्यपुस्तकस्य प्रश्नोत्तराणि

1. छात्राः शिक्षकसहायतया स्वयमेव वा कुर्वन्तु।

2. (क) खरनखरः।
(ख) दधिपुच्छ शृगालः।
(ग) सूर्यास्तसमये।
(घ) भयसन्त्रस्तमनसाम्।
(ङ) सिंहगर्जनेन।

3. (क) खरनखरः वने प्रतिवसति स्म।
(ख) महतीं गुहां दृष्ट्वा सिंह अचिन्तयत्– नूनं एतस्यां गुहायां रात्रौ कोऽपि जीवः आगच्छति।
(ग) शृगालः अचिन्तयत्– 'अहो विनष्टोऽस्मि। नूनम् अस्मिन् बिले सिंहः अस्तीति तर्कयामि। तत् किं करवाणि।
(घ) शृगालः ततः दूरं पलायितः।
(ङ) गुहासमीपमागत्य शृगालः गुहायां प्रविष्टा सिंहपदपद्धतिः पश्यति।

(च) यः अनागतं दुखस्य प्रतिकारं कुरुते सः शोभते।

4. (क) **कीदृशः** सिंहः कुत्रापि आहारं न प्राप्तवान्?
(ख) **किं** नाम शृगालः गुहायाः स्वामी आसीत्?
(ग) एषा गुहा **कान्** सदा आह्वानं करोति?
(घ) भयसन्त्रस्तमनसां **काः** क्रियाः न प्रवर्तन्ते?
(ङ) आह्वानेन शृगालः **कुत्र** प्रविश्य सिंहस्य भोज्यं भविष्यति?

5. (क) परिभ्रमन् सिंहः क्षुधार्तो जातः।
(ख) सिंहः एकां महतीं गुहाम् अपश्यत्।
(ग) गुहायाः स्वामी दधिपुच्छः नाम शृगालः समागच्छत्।
(घ) गुहायां कोऽपि अस्ति इति शृगालस्य विचारः।
(ङ) दूरस्थः शृगालः रवं कर्तुमारब्धः।
(च) सिंहः शृगालस्य आह्वानमकरोत्।
(छ) दूरं पलायमानः शृगालः श्लोकमपठत्।

6. (क) अत्र द्वे विशेषण पदे—एकां महतीं च।
(ख) अत्र 'अहम्' इति पदं सिंहाय प्रयुक्तम्।
(ग) अत्र कर्तृपदं 'त्वम् (गुहा)' इति अस्ति।
(घ) अस्मिन् वाक्ये 'दृश्यते' इति क्रियापदम्।
(ङ) अस्मिन् वाक्ये 'अत्र' इति अव्ययपदम् अस्ति।

7. एकस्मिन् वने **कश्चन** व्याधः जालं विस्तीर्य **दूरे** स्थितः। क्रमशः आकाशात् सपरिवारः कपोतराजः **नीचैः** आगच्छत्। **यदा** कपोताः तण्डुलान् अपश्यन् **तदा** तेषां लोभो जातः। परं राजा सहमतः नासीत्। तस्य युक्तिः आसीत् **यदि** वने कोऽपि मनुष्यः नास्ति। कुतः तण्डुलान् सम्भवः। **परम्** राज्ञः उपदेशम् अस्वीकृत्य कपोताः तण्डुलान् खादितुं प्रवृत्ताः जाले **तर्हि** निपतिताः। अतः उक्तम् '**सहसा** विदधीत न क्रियाम्'।

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

➔ **वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि**

1. घ, 2. क, 3. ख, 4. ग, 5. ख

➔ **रिक्त स्थान पूर्ति**

1. निगूढो, 2. बिले, 3. पशवः, 4. शोभते।

➔ **सुमेलनम्**

(क)	**(ख)**
1. खरनखरः	(घ) सिंहः
2. दधिपुच्छः	(ग) शृगालः
3. महतीम्	(ख) गुहाम्
4. बिलस्य	(क) वाणी

➔ **एकपदेन उत्तरत**

1. दधिपुच्छः। **2**. शृगालः। **3**. शृगालेन।

➔ **पूर्णवाक्येन उत्तरत**

1. सिंहः शृगालस्य आह्वानम् अकरोत्।
2. दूरस्थः श्रृगालः रवं कर्तुमारब्धः।
3. भयसन्त्रस्तमनसां हस्तपादादिकाः क्रिया न प्रवर्तन्ते।

पाठ-3 डिजीभारतम्

पाठ्यपुस्तकस्य प्रश्नोत्तराणि

1. (क) संपूर्णविश्वे । (ख) कालपरिवर्तिनेन सह। (ग) रूप्यकाणाम्। (घ) कर्गदोद्योगे। (ङ) संगणकनामकेनयंत्रेण।

2. (क) प्राचीनकाले विद्या श्रुतिपरम्पराया गृह्यते स्म।
(ख) संगणकस्य अधिकाधिक प्रयोगेण वृक्षाणां कर्तनं न्यूनतां यास्यति।
(ग) चिकित्सालये अद्य रूप्यकाणाम् आवश्यकता नानुभूयते।
(घ) वयं 'डिजीभारतम्' इति अस्यां दिशि अग्रेसरामः।
(ङ) वस्त्रपुटके रूप्यकाणाम् आवश्यकता न भविष्यति।

3. (क) भोजपत्रोपरि **किम्** आरब्धम् ?
(ख) लेखनार्थम् **कस्य** आवश्यकतायाः अनुभूतिः न भविष्यति?
(ग) **केषु** कक्षं सुनिश्चितं भवेत् ?
(घ) सर्वाणि पत्राणि **कस्मिन्** सुरक्षितानि भवन्ति?
(ङ) वयम् **किमर्थं** चिकित्सालयं गच्छामः?

4.
(क) मौखिकम् ज्ञानम्
(ख) मनोगताः कार्याणि
(ग) टंकिता काले
(घ) महान् उपकारः
(ङ) मुद्राविहीनः विनिमयः

5. पदस्यास्य, तालपत्रोपरि चातिष्ठत, कर्गदोद्योगे, क्रयार्थम्, इत्यन्योः, उपचारार्थम्।

6. (क) आवश्यकता – चिकित्सालये रूप्यकाणाम् **आवश्यकता** अद्य नानुभूयते।
(ख) सामग्री – लिखिता **सामग्री** टंकिता सती बहुकालाय सुरक्षिता अतिष्ठत्।
(ग) पर्यावरण सुरक्षा – अनेन **पर्यावरणसुरक्षायाः** दिशि महान् उपकारो भविष्यति।
(घ) विश्रामगृहम् – **विश्रामगृहेषु** कक्षं सुनिश्चितं कर्तुम् रूप्यकाणाम् आवश्यकता नास्ति।

7. (क) **छात्राय** पुस्तकं देहि।
(ख) अहम् **निर्धनाय** वस्त्राणि ददामि।
(ग) **लतायै** पठनं रोचते ।
(घ) रमेशः **सुरेशायः** अलम्।
(ङ) **अध्यापकाय** नमः

अन्य महत्वपूर्ण–प्रश्नाः

➔ वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि
1. (ग) 2. (क) 3. (ग) 4. (क)।

➔ रिक्त स्थान पूर्ति
(क) अनिवार्यता। (ख) शुल्कं।
(ग) यात्रायाः। (घ) आपणे।

➔ सुमेलनम्

'क'	'ख'
(क) यात्रायाः	(4) आनन्दम्
(ख) मार्गदर्शकस्य	(3) मानचित्रस्य
(ग) शुल्कम्	(2) प्रदातुम्
(घ) अस्याम्	(1) दिशि

➔ एकपदेन उत्तरत
1. ज्ञानस्य।
2. संगणकस्य।
3. पर्यावरणसुरक्षायाः।

➔ पूर्णवाक्येन उत्तरत
1. लिखिता सामग्री टंकिता सती बहुकालाय सुरक्षिता अतिष्ठत्।
2. कालपरिवर्तनेन सह मानवस्य आवश्यकता परिवर्तते।
3. पासबुक, चैकबुक इत्यनयोः आवश्यकता न भविष्यति।

●●

पाठ–4 सदैव पुरतो निधेहि चरणम्

पाठ्यपुस्तकस्य प्रश्नोत्तराणि

1. छात्राः स्वशिक्षकस्य सहयोगेन गायन्तु/अभ्यासं कुर्वन्तु।

2. (क) बलम्। (ख) पाषाणाः।
(ग) ध्येयस्मरणम्।
(घ) श्रीधरभास्करः वर्णेकरः।
(ङ) राष्ट्रकविः।

3. (क) त्वं विद्यालयं **चल**।
(ख) राष्ट्रे अनुरक्तिं **विधेहि**।
(ग) मह्यं जलं **देहि**।
(घ) मूढ! **जहीहि** धनागमतृष्णाम्।
(ङ) **भज** गोविन्दम्।
(च) सततं ध्येयस्मरणं **कुरु**।

4. **(अ)** (क) आम् (ख) न
(ग) न (घ) न
(ङ) आम्

(आ)

(क) **परितः** (चारों ओर)—ग्रामं परितः जलं अस्ति। **पुरतः** (सामने)—विद्यालयस्य पुरतः कूपं अस्ति।

(ख) **नगः** (पर्वत)—हिमालयः संसारस्य उच्चतमं नगः अस्ति। **नागः** (सर्प)—गृहे एकः नागः तिष्ठति।

(ग) **आरोहणम्** (चढ़ना)—पर्वतारोहणं दुष्करम् अस्ति। **अवरोहणम्** (उतरना)— वृक्षात् अवरोहणं सुखकरं अस्ति।

(घ) **विषमाः** (विषम)—मार्गे विषमाः पाषाणाः तिष्ठन्ति। **समाः** (सम)—मार्गाः समाः सन्ति।

5. (क) विद्यालयस्य **पुरतः** एकम् उद्यानम् अस्ति।

(ख) सत्यम् **एव** जयते।

(ग) किं भवान् स्नानं कृतवान् **खलु** ?

(घ) सः यथा चिन्तयति **तथा** आचरति।

(ङ) ग्रामं **परितः** वृक्षाः सन्ति।

(च) विद्यां **विना** जीवनं वृथा।

(छ) **सदा** भगवन्तं भज।

6.

शब्दः	**विलोमशब्दः**
पुरतः	पृष्ठतः
स्वकीयम्	परकीयम्
भीतिः	साहसः
अनुरक्तिः	विरक्तिः
गमनम्	आगमनम्

7. **(अ)**

खेलसि	खेल	खेलेः
खादन्ति	खादन्तु	खादेयुः
पिबामि	पिबानि	पिबेयम्
हसतः	हसताम्	हसेताम्
नयामः	नयाम	नयेम

(आ) (क) पथि, (ख) राष्ट्राय, (ग) पाषाणे, (घ) यानानि, (ङ) शक्तिः, (च) पशुषु।

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

➔ वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि

1. (ख), 2. (ख), 3. (ग), 4. (ग), 5. (ग)।

➔ रिक्त स्थान पूर्ति

मार्गे पाषाणाः विषमाः प्रखराः विद्यन्ते।
परितः घोराः हिंसाः पशवः सन्ति।

➔ सुमेलनम्

(क) पथि	(1) पाषाणाः
(ख) गिरिशिखरे	(2) निजनिकेतनम्
(ग) ननु	(3) निश्चयेन
(घ) निधेहि	(4) चरणम्

➔ एकपदेन उत्तरत

1. श्रीधरभास्करः वर्णेकरः।
2. गीतिविधाः।
3. श्रीधरभास्करः वर्णेकरः।

➔ पूर्णवाक्येन उत्तरत

1. विवेकानन्दविजयम् श्रीधरभास्कर वर्णेकरस्य प्रसिद्धं नाटकं अस्ति।
2. सततं ध्येयस्मरणं करणीयम्।
3. नग + आरोहणम्। अत्र अच्-दीर्घसन्धिः अस्ति।

●●

पाठ–5 कण्टकेनैव कण्टकम्

पाठ्यपुस्तकस्य प्रश्नोत्तराणि

1. (क) चञ्चलः। (ख) जाले बद्धः।
(ग) क्षुधार्ताय। (घ) लोमशिका।
(ङ) स्वार्थं। (च) प्राणभिक्षाम्।

2. (क) चञ्चलेन वने जालं प्रसारयत्।

(ख) चञ्चलेन आनीतेन नदीजलेन व्याघ्रस्य पिपासा शान्ता अभवत्।

(ग) जलं पीत्वा व्याघ्रः अवदत्—शामय मे पिपासा। साम्प्रतं बुभुक्षितो अस्मि। इदानीं अहं त्वम् खादिष्यामि।

(घ) चञ्चलः मातृस्वसः! इति लोमशिकां सम्बोधितवान्।

(ङ) जाले पुनः बद्धं व्याघ्रं दृष्ट्वा व्याधः गृहं प्रत्यावर्तत।

3. **कः/का** **कं/कां**

कः/का	कं/कां
(क) व्याघ्रः	व्याधम्
(ख) नदी	चञ्चलम्
(ग) चञ्चलः	व्याघ्रम्
(घ) वृक्षः	चञ्चलम्
(ङ) लोमशिका	व्याघ्रम्

4. (क) व्याधः व्याघ्रं **कस्मात्** बहिः निरसारयत्?

(ख) चञ्चलः **कम्** उपगम्य अपृच्छत्।

(ग) व्याघ्रः **काम्** निखिलां कथां न्यवेदयत्?

(घ) मानवाः **केषाम्** छायायां विरमन्ति?

(ङ) व्याघ्रः **कस्याः** जलेन व्याधस्य पिपासामशमयत्?

5. एकस्मिन् वने एकः **वृद्ध** : व्याघ्रः आसीत्। सः एकदा व्याधेन विस्तारिते जाले बद्धः अभवत्। सः बहुप्रयासं **कृतवान्** किन्तु जालात् मुक्तः नाभवत्। **अकस्मात्** तत्र एकः मूषकः समागच्छत्। बद्धं व्याघ्रः **दृष्ट्वा** सः तम् अवदत्–अहो ! भवान् जाले बद्धः। अहं त्वां **मोचयितुम्** इच्छामि। तच्छ्रुत्वा व्याघ्रः **साट्टहासम्** अवदत्–अरे ! त्वं क्षुद्रः जीवः मम सहाय्यं करिष्यसि। यदि त्वं मा मोचयिष्यसि **तर्हि** अहं त्वां न हनिष्यामि। मूषकः **स्वकीयैः** लघुदन्तैः तज्जालस्य कर्त्तनं कृत्वा तं व्याघ्रं बहिः कृतवान्।

6. (क) अस्मिन् वाक्ये 'सर्वां' इति विशेषणपदम्।

(ख) अत्र 'अहम् इति सर्वनामपदं चञ्चलाय प्रयुक्तम्।

(ग) अस्मिन् वाक्ये 'सर्वः' इति कर्तृपदम्।

(घ) वाक्ये 'सहसा' इति अव्ययपदम्।

(ङ) अस्मिन् वाक्ये 'विज्ञापय' इति क्रियापदम्।

पदपरिचयम्—(1) ज्ञा धातुः उभयपदी। (2) सकर्मक क्रिया। (3) वि उपसर्गः। (4) एकवचनम्। (5) मध्यम पुरुषः। (6) लोट्लकारस्य क्रियारूपम्। (7) वाक्यस्य क्रियापदम्।

7. **(अ)**

	एकवचन	**द्विवचन**	**बहुवचन**
स्वसृ (प्रथमा)	**स्वसा**	**स्वसारौ**	**स्वसारः**
मातृ (तृतीया)	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
स्वसृ (तृतीया)	**स्वस्रा**	**स्वसृभ्याम्**	**स्वसृभिः**
स्वसृ (सप्तमी)	स्वसरि	स्वस्रोः	स्वसृषु
मातृ (सप्तमी)	**मातरि**	**मात्रोः**	**मातृषु**
स्वसृ (षष्ठी)	स्वसुः	स्वस्रोः	स्वसृणाम्
मातृ (षष्ठी)	**मातुः**	**मात्रोः**	**मातृणाम्**

7. (आ)

द्रष्टुम्	**दृश्**	**+**	**तुमुन्**
करणीय	**कृ**	**+**	**अनीयर्**
पातुम्	**पा**	**+**	**तुमुन्**
खादितुम्	**खाद्**	**+**	**तुमुन्**
कृत्वा	**कृ**	**+**	**क्त्वा**

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

➔ वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि

1. ख, 2. ग, 3. ग, 4. क, 5. ग।

➔ रिक्त स्थान पूर्ति

(क) अस्माकम्, (ख) जालम्,
(ग) क्लान्तः, (घ) धर्मम्।

➔ सुमेलनम्

(क) चञ्चलः	(1) व्याधः
(ख) स्वीयाम्	(2) जीविकाम्
(ग) एताम्	(3) वार्ताम्
(घ) प्राणाः	(4) रक्षिताः

➔ एकपदेन उत्तरत

1. चञ्चलः।
2. व्याघ्रः।
3. लोमशिका।

➔ पूर्णवाक्येन उत्तरत

1. व्याघ्रः वृतान्तं प्रदर्शनार्थं जाले प्राविशत्।
2. लोमशिका बदरी-गुल्माना पृष्ठे निलीना आसीत्?
3. अनारतं कूर्दनेन सः क्लान्तः अभवत्।

●●

पाठ-6 गृहं शून्यं सुतां विना

पाठ्यपुस्तकस्य प्रश्नोत्तराणि

1. (क) दिष्ट्या शालिनी समागता।
(ख) राकेशस्य कार्यालये अकस्मात् एका गोष्ठी निश्चिता।
(ग) राकेशः शालिनीं चिकित्सिकां प्रति गन्तुं कथयति।
(घ) सायंकाले भ्राता कार्यालयात् आगत्य हस्तपादादिकं प्रक्षाल्य वस्त्राणि परिवर्त्य दीपं प्रज्वाल्य भवानी स्तुतिं करोति।
(ङ) राकेशः सृष्टेः उत्पादिन्याः शक्त्याः कन्याया तिरस्कारं करोति।
(च) शालिनी भ्रातरम् कन्यायाः रक्षणे तस्याः पाठने दत्तचित्तः स्थास्यसि। ''पुत्रीं रक्ष, पुत्रीं पाठय'' इति सर्वकारस्य घोषणां सार्थकां कर्तुं प्रतिज्ञायै कथयति।
(छ) यत्र नार्यस्तु न पूज्यन्ते तत्र सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः। तत्र देवता अपि न रमन्ते।

2.

	तत्सम	**संस्कृतरूपम्**
(क)	कोख	कुक्षि
(ख)	साथ	सह/सार्धम्
(ग)	गोद	क्रोडः
(घ)	भाई	भ्राता
(ङ)	कुआँ	कूप
(च)	दूध	दुग्धम/क्षीरम्

3. (क) मात्रा सह पुत्री गच्छति।
(ख) **परिश्रमेण** विना विद्या न लभ्यते।
(ग) छात्रः **लेखिन्या** लिखति।
(घ) सूरदासः **नेत्राभ्याम्** अन्धः आसीत्।
(ङ) सः **मित्रेण** साकं समयं यापयति।

4.

'क' स्तम्भः	**'ख' स्तम्भः**
1. स्वस्था	(घ) मनोदशा
2. महत्वपूर्णा	(ङ) गोष्ठी
3. जघन्यम्	(क) कृत्यम्
4. क्रीडन्ती	(ख) पुत्री
5. कुत्सिता	(ग) वृत्तिः

5.

(क)	श्वः	ह्यः
(ख)	प्रसन्ना	उदासीना
(ग)	वरिष्ठा	कनिष्ठा
(घ)	प्रशंसितम्	गर्हितम्
(ङ)	प्रकाशः	अन्धकारः
(च)	सफलाः	अफलाः
(छ)	निरर्थकः	सार्थकः

6. (क) कस्याः विषयोऽयम् ?
(ख) कस्या घोषणा अस्ति?
(ग) अहं किं स्वीकरोमि?
(घ) कस्मात् पूर्वं आयासं करोषि?
(ङ) अम्बिका कुत्र उपविशति?

7.

न	+	उक्तवती
अधुना	+	एव
सहसा	+	एव
परामर्श	+	अनुसारम्
वध	+	अर्हा
प्रवृत्तः	+	अपि

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

➔ वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि

1. ग, 2. ख, 3. ग, 4. क, 5. क

➔ रिक्त स्थान पूर्ति

(क) पूज्यन्ते। (ख) क्रोडे।
(ग) उत्तरं। (घ) पुत्रस्य।

➔ सुमेलनम्

(क) भ्राता	(1) राकेशः
(ख) भ्रातृजाया	(2) माला
(ग) उद्योगपथे	(3) इन्द्रा
(घ) पुत्री	(4) अम्बिका

➔ एकपदेन उत्तरत

1. शालिन्याः।
2. मालायाः।
3. साइना।

➔ पूर्णवाक्येन उत्तरत

1. मालायाः चिकित्सिकया सह मेलनस्य समयः निर्धारितः।
2. जनकः पुत्रीपुत्रयोः कदापि विभेदं न कृतवान्।

●●

पाठ–7 भारतजनताऽहम्

पाठ्यपुस्तकस्य प्रश्नोत्तराणि

1. छात्राः स्वशिक्षकस्य सहाय्येन अभ्यासं कुरुत।

2. (क) कुटुम्बम्। (ख) मैत्री।
(ग) वज्रात। (घ) संसारम्।

3. (क) भारतजनताऽहं अध्यात्मसुधातटिनी-स्नानैः परिपूताऽस्मि।
(ख) समं जगत् मम गीतैः नृत्यैः काव्यैः च मुग्धमस्ति।
(ग) अहं श्रेयं प्रेयं च उभयं चिनोमि।
(घ) अहं जगति सदा दृश्ये?
(ङ) समं जगत् गीतैः नृत्यैः काव्यैः च मुग्धम् अस्ति।

4. (क) विनयोपेता = विनय + उपेता
(ख) कुसुमादपि = कुसुमात् + अपि
(ग) चिनोम्युभयम् = चिनोमि + उभयम्
(घ) नृत्यैर्मुग्धम् = नृत्यैः + मुग्धम्
(ङ) प्रकृतिरस्ति = प्रकृतिः + अस्ति
(च) लोकक्रीडासक्ता = लोकक्रीडा + आसक्ता

5.

विशेषणपदानि	विशेष्यपदानि
सुकुमारा	भारतजनता
सहजा	प्रकृतिः
विश्वस्मिन्	जगति
समम्	जगत्
समस्ते	संसारे

6.

जगति	संसारे
कुलिशात्	वज्रात्
प्रकृतिः	स्वभाव
चक्षुषा	नेत्रेण
तटिनी	नदी
वसुन्धराम्	पृथ्वीम्

7. (क) आम् (ख) आम्
(ग) न (घ) न
(ङ) आम्

अन्य महत्वपूर्ण–प्रश्नाः

➔ वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि

1. घ, 2. ग, 3. ग, 4. क, 5. घ।

➔ रिक्त स्थान पूर्ति

(क) मम गीतैः मुग्धम् समं जगत्।
(ख) मित्रस्य चक्षुषा संसारं पश्यन्ती।
(ग) विश्वस्मिन् जगति करोमि कर्म।
(घ) प्रेयः श्रेयः च चिनोम्युभयम्।

➔ सुमेलनम्

(क) जगति	(1) सदा दृश्ये
(ख) सहजा	(2) प्रकृतिः
(ग) स्नानैः	(3) परिपूता
(घ) लोकक्रीडा	(4) आसक्ता

➔ एकपदेन उत्तरत

1. भारतजनता ।
2. समस्ते संसारे।
3. जगत्।

➔ पूर्णवाक्येन उत्तरत

4. गीतैः नृत्यैः काव्यैः च जगत् मुग्धः।
5. भारतजनता कुसुमादपि सुकुमारा अस्ति ।
6. भारतजनता अतिथि देवो भव इत्यनया भावनया वर्धते।

●●

पाठ–8 संसारसागरस्य नायकाः

पाठ्यपुस्तकस्य प्रश्नोत्तराणि

1. (क) राजस्थानराज्यस्य। (ख) गजधरः।
(ग) सम्मानम्। (घ) गजधराः।

2. (क) तडागाः अशेषे देशे निर्मीयन्ते स्म।
(ख) ये समाजस्य गाम्भीर्यं मापयेयुः इत्यस्मिन् रूपे परिचिताः।
(ग) गजधराः तडागानां निर्माणं कुर्वन्ति स्म।
(घ) गजधराः सम्माननीयः।

3. (क) कस्य दायित्वं गजधराः निभालयन्ति स्म?
(ख) केषां स्वामिनः असमर्थाः सन्ति?

(ग) कार्यसमाप्तौ कानि अतिरिच्य सम्मानमपि प्राप्नुवन्ति?
(घ) कः सुन्दरः शब्दः अस्ति?
(ङ) के संसारसागराः कथ्यन्ते?

4. (क) अद्य + अपि = अद्यापि
(ख) स्मरण + अर्थम् = स्मरणार्थम्
(ग) इति + अस्मिन् = इत्यस्मिन्
(घ) एतेषु + एव = एतेष्वेव
(ङ) सहसा + एव = सहसैव

5. (क) छात्राः पुस्तकानि गृहीत्वा विद्यालयं गच्छन्ति।
(ख) मालाकाराः पुष्पैः मालाः रचयन्ति।
(ग) मम मनसि एका जिज्ञासा वर्तते।
(घ) रमेशः मित्रैः सह विद्यालयं गच्छति।
(ङ) सहसा बालिका तत्र अहसत्।

6.

	धातुः		**प्रत्यय**	**पदम्**
यथा–	कृ	+	तुमुन्	कर्तुम्
	हृ	+	तुमुन्	हर्तुम्
	तृ	+	तुमुन्	तर्तुम्
यथा–	नम्	+	क्त्वा	नत्वा
	गम्	+	क्त्वा	गत्वा
	त्यज्	+	क्त्वा	त्यक्त्वा
	भुज्	+	क्त्वा	भुक्त्वा

	उपसर्गः	**धातुः**	**प्रत्ययः**	**पदम्**
यथा–	उप	गम्	ल्यप्	उपगम्य
	सम्	पूज्	ल्यप्	सम्पूज्य
	आ	नी	ल्यप्	आनीय
	प्र	दा	ल्यप्	प्रदाय

7. (क) ग्रामम् उभयतः ग्रामाः सन्ति। (ग्राम)
(ख) नगरम् सर्वतः अट्टालिकाः सन्ति। (नगर)
(ग) धिक् (कापुरुषम्।) (कापुरुष)

यथा– मृगाः मृगैः सह धावन्ति। (मृग)
(क) बालकाः बालिकाभिः सह पठन्ति। (बालिका)
(ख) पुत्रः पित्रा सह आपणं गच्छति। (पितृ)
(ग) शिशुः मात्रा सह क्रीडति। (मातृ)

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

➔ **वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि**

1. ग, 2. ख, 3. क, 4. ग, 5. क

➔ **रिक्त स्थान पूर्ति**

(क) गजधराः वास्तुकाराः आसन।
(ख) गजधरेभ्यः सम्मानम् अपि प्रदीयते स्म।
(ग) ते योजनाम् प्रस्तुवन्ति स्म।
(घ) एतत् कार्यं मापयितुम् न केनापि प्रयतितम्।

➔ **सुमेलनम्**

"क" खण्ड	**"ख" खण्ड**
(क) नूतनः	(4) प्रविधिः
(ख) सुन्दरः	(3) शब्दः
(ग) सर्वाणि	(2) कार्याणि
(घ) त्रिहस्त-परिमाणात्मिकीं	(1) लौहयष्टिम्

➔ **एकपदेन उत्तरत**

1. असमर्थं स्वामिनम्। **2.** भाविव्ययम्।
3. समाजस्य।

➔ **पूर्णवाक्येन उत्तरत**

1. तडागनिर्मातृणां सादरं स्मरणार्थं गजधरः सुन्दरः शब्दः।
2. अद्य ये गजधराः अज्ञातनामानः ते पुरा बहुप्रथिताः आसन्।
3. गजधराः हस्ते त्रिहस्त-परिमाणात्मिकीं लौहयष्टिं गृहीत्वा चलन्ति स्म।

●●

पाठ-9 सप्तभगिन्यः

पाठ्यपुस्तकस्य प्रश्नोत्तराणि

1. छात्राः अध्यापकस्य सहाय्येन उच्चारणं कुरुत।
2. (क) अष्टाविंशति। (ख) सप्तभगिन्यः।
(ग) एतेषां सप्त राज्यानाम्।
(घ) नव-केन्द्रशासित-प्रदेशाः।
(ङ) वंशोद्योगः।

3. (क) भगिनी सप्तके अरुणाचलप्रदेशः, असमः, मणिपुरम, मिजोरमः, मेघालयः नगालैण्डः त्रिपुरा च एतानि राज्यानि सन्ति।
(ख) सामाजिक-सांस्कृतिक-परिदृश्यानां साम्याद् इमानि 'सप्तभगिन्यः' इति कथ्यन्ते।

(ग) सप्त भगिनी-प्रदेशे-गारो- खासी-नगा- मिजोप्रभृतय: बहव: जनजातीया: निवसन्ति।
(घ) एतत्प्रादेशिका: स्वलीलाकलांभिश्च निष्णाता: सन्ति।
(ङ) वंशावृक्षवस्तूनाम् उपयोग: सप्तभगिनीप्रदेशेक्रियते।

4. (क) वयं **कस्य** राज्यानां विषये ज्ञातुमिच्छामि।
(ख) के: प्राचीनेतिहासे प्राय: स्वाधीना: एव दृष्टा:।
(ग) प्रदेशेऽस्मिन् **केषां** बाहुल्यं वर्तते।
(घ) एतानि राज्यानि तु भ्रमणार्थं **कीदृशानि**।

5. (क) अत्र 'मे' इति सर्वनामपदं ''स्वरायै'' प्रयुक्तम्।
(ख) अत्र 'प्रथितानि' इत्यस्य कर्तृपदं भगिनीसप्तकराज्यानि अस्ति।
(ग) अत्र 'विहितम्' इति क्रियापदम्।
(घ) अत्र 'प्राचुर्यम्' इति विलोमार्थकपदम्।
(ङ) अत्र 'वर्तन्ते' इति समानार्थक पदम् अस्ति।

6. **(अ)**

तद्भव-पदानि	**संस्कृत-पदानि**
बहिन	भगिनी
संगठन	सङ्घटनम्
बाँस	वंश:
आज	अद्य
खेत	क्षेत्रम्

(आ) (क) अहसत्, (ख) लेखिका, (ग) आम्र:, (घ) कपोत:, (ङ) यानम्।

7.

विशेष्य-पदानि	**विशेषण-पदानि**
अयम्	प्रदेश:
संस्कृतिविशिष्टायाम्	भारतभूमौ
महत्त्वाधायिनी	संस्कृति:
प्राचीने	इतिहासे
एक:	समवाय:

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

➔ **वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि**

1. घ, 2. ख, 3. घ, 4. ख, 5. घ।

➔ **रिक्त स्थान पूर्ति**

(क) राज्यानि। (ख) अयम्।
(ग) बह्वाकर्षक:। (घ) तत्रैव।

➔ **सुमेलनम्**

'क'	**'ख'**
(क) श्रुतमधुर:	(4) शब्द:
(ख) संस्कृति:	(3) महत्वाधायिनी
(ग) राज्यानाम्	(2) संघटनम्
(घ) भ्रमणाय	(1) समीचीन:

➔ **एकपदेन उत्तरत**

1. द्वयम् ।
2. सप्तराज्यानां समूहो।
3. द्विसप्तितितमे वर्षे।

➔ **पूर्णवाक्येन उत्तरत**

1. 'म' इत्यस्मात् अक्षरात् त्रीणि राज्यानि सन्ति।
2. सप्तभगिनी-प्रदेशस्य निवासिन: शरीरेण ऊर्जस्विन: सन्ति।
3. 'सप्तभगिन्य:' इत्यस्य उपनाम्न: प्रयोग: सर्वप्रथम: श्री ज्योति-प्रसाद सैकिया महोदय: अकरोत्।

●●

पाठ-10 नीतिनवनीतम्

पाठ्यपुस्तकस्य प्रश्नोत्तराणि

1. (क) मातापितरौ। (ख) वस्त्रपूतम्।
(ग) मनुस्मृते:। (घ) सत्यपूतम्।
(ङ) परवशम्। (च) सर्वसुखम्।
(छ) मनस्पूतम्।

2. (क) पाठानुसारम् ''परवशं सर्वदु:खम् आत्मवशं च सर्वसुखम्'' इति सुख दु:खयो: च लक्षणम्।
(ख) नृणां सम्भवे मातापितरौ यं क्लेशं सहेते तस्य निष्कृति: वर्षशतै: अपि कर्तुं न शक्या।
(ग) वाक्ये त्रय: माता, पिता, आचार्य: च सन्ति।
(घ) यत् कर्म कुर्वतो अन्तरात्मन: परितोषो स्यात् तत्कर्म अस्माभि: कर्तव्यम्।
(ङ) अभिवादनशीलस्य आयु: विद्या: यश: बलं च चत्वारि वर्धन्ते।
(च) सर्वदा माता-पिता आचार्यस्य च प्रियं कुर्यात्।

3. (क) **कस्य** आयुर्विद्या यशो बलं न वर्धन्ते?
(ख) मनुष्यः कस्य **वाचं** वदेत्?
(ग) त्रिषु तुष्टेषु **किं** समाप्यते?
(घ) **कौ** नृणां सम्भवे भाषया क्लेशं सहेते?
(ङ) **कयोः** नित्यं प्रियं कुर्यात्?
4. (क) विद्याः- विद्या विनयं ददाति।
(ख) तपः- प्राणायाम परं तपः अस्ति।
(ग) समाचरेत्- मनः पूतं समाचरेत्।
(घ) परितोषः- परितोषः एव परम धनम् वर्तते।
(ङ) नित्यम्- नित्यं वृद्धानां सेवां कुर्यात्।
5. (क) नैव (ख) आम्
(ग) नैव (घ) आम्
(ङ) आम् (च) आम्
6. (क) मातापित्रौः तपसः निष्कृतिः **वर्षशतैरपि** कुर्तमशक्या।
(ख) नित्यं वृद्धोपसेविनः **चत्वारि** वर्धन्ते।
(ग) त्रिषु तुष्टेषु **तपः** सर्वं समाप्यते।
(घ) एतत् विद्यात् **समासेन** लक्षणं सुखदुःखयो।
(ङ) दृष्टिपूतं न्यसेत् **पादम्**।
(च) मनुष्यः मातापित्रोः आचार्यस्य च सर्वदा **प्रियं** कुर्यात्।
7. (क) तयोः **नित्यं** प्रियं कुर्यात्।
(ख) **यादृशं** कर्म करिष्यसि तादृशं फलं प्राप्स्यसि।
(ग) वर्षशतैः **अपि** निष्कृतिः न कर्तुं शक्या।
(घ) तेषु **एव** त्रिषु तुष्टेषु तपः समाप्यते।
(ङ) **यथा** राजा तथा प्रजा।
(च) यावत् सफलः न भवति **तावत्** परिश्रमं कुरु।

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

➔ **वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि**
1.(ग) 2. (ख) 3. (ग) 4. (क) 5. (घ)।

➔ **रिक्त स्थान पूर्ति**
(1) चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम्।
(2) यं मातापितरौ क्लेशं सहेते।
(3) सर्वं परवशं दुःखम्।
(4) वस्त्रपूतं जलम् पिबेत्।

➔ **सुमेलनम्**

'क' खण्ड	'ख' खण्ड
1. दृष्टिपूतम्	(घ) न्यसेत् पादम्
2. आत्मवशम्	(ग) सुखम्
3. त्रिषु	(ख) तुष्टेषु
4. विपरीतम्	(क) वर्जयेत्

➔ **एकपदेन उत्तरत**
1. अभिवादनशीलस्य।
2. मातापितरौ।
3. मातापित्रौः आचार्यस्य च।

➔ **पूर्णवाक्येन उत्तरत**
1. यत्कर्मं कुर्वतो अन्तरात्मनः परितोषो स्यात्।
2. सत्यपूतां वाचं वदेत्।
3. मनुस्मृतिः इत्यस्य रचनाकारः मनुः सन्ति।

●●

पाठ-11 सावित्री बाई फुले

पाठ्यपुस्तकस्य प्रश्नोत्तराणि

1. (क) सामाजिक कुरीतीनां, (ख) उच्चवर्गीया (ग) सावित्री, (घ) नापितैः, (ङ) तिरस्कृतस्य समुदायस्य बालिकानां।
2. (क) धूलिं प्रस्तर खण्डान् च सहमाना सावित्रीबाई स्वदृढ़निश्चयात् न विचलति।
(ख) सावित्रीबाईफुलेमहोदयायाः पित्रोः नाम खण्डोजी आसीत्।
(ग) ज्योतिबाफुले-महोदयः स्त्रीशिक्षायाः प्रबलः समर्थकः आसीत् अतः विवाहनन्तरमपि सावित्र्याः मनसि अध्ययनाभिलाषा उत्सं प्राप्वती।
(घ) जलं पातुं निवार्यमाणाः नारीः सा निजगृहं नीतवती अकथयत् च यत् यथेष्टं जलं नयत।
(ङ) 'महिला सेवामण्डल' 'शिशुहत्या प्रतिबन्धक गृह' इत्यादीनां संस्थानां स्थापनायां फुलेदम्पत्योः अवदानम् महत्वपूर्णम्।
(च) सत्यशोधकमण्डलस्य उद्देश्यम् आसीत्- उत्पीड़ितानां समुदायानां स्वाधिकारान् प्रति जागरणम्।

(छ) तस्याः द्वयोः काव्यसङ्कलनद्वयं 'काव्यफुले' सुबोधरत्नाकर चेति नामनी।

3. (क) सावित्रीबाई, **काभिः** सविनोदम् आलपन्ती अध्यापने संलग्ना भवति स्म?

(ख) सा **कस्य** प्रथमा महिला शिक्षिका आसीत्?

(ग) सा स्वपतिना सह **कासाम्** कृते प्रदेशस्य प्रथमं विद्यालयम् आरभत?

(घ) तया **केषाम्** समानतायाः स्वतन्त्रतायाश्च पक्ष सर्वदा समर्थितः?

(ङ) साहित्यरचनया अपि **का** महीयते?

4. **(क)** चित्रम् **(ख)** अध्ययनम् **(ग)** छात्रेभ्यः **(घ)** सावित्रीबाई महोदयायै। **(ङ)** चत्वारि, शीर्णवस्त्रावृताः, तथाकथिताः, निम्नजातीया, काश्चित्

5. (क) **स्वकीयं** कार्यं स्वयं कुरु।

(ख) रमेशः **सविनोदं** कार्याणि करोति।

(ग) सावित्री अतीव **सक्रिया** आसीत्।

(घ) राजस्थान **प्रदेशस्य** राजधानीं जयपुरम् अस्ति।

(ङ) महर्षि दयानन्दः मूर्तिपूजनं **मुखरं** विरोधम् अकरोत्।

(च) दयानन्दः सरस्वती **सर्वथा** वेद समर्थकः आसीत्।

6. **(अ)** (क) उपरि—जनाः तस्योपरि धूलिं क्षिपति।

(ख) आदानम् – सा आंग्लभाषाया ज्ञानम् अपि आदानम्।

(ग) परकीयम् – सः परकीयम् कार्यं सविनोदं करोति।

(घ) विषमता – सामाजिक कुरीतीनां अस्माकं समाजस्य महा विषमता अस्ति।

(ङ) व्यक्तिगतम् – केवलं पशु एव व्यक्तिगतम् उत्थानाय कार्यं करोति स्म।

(च) आरोहः – सा संख्यान् आरोहः क्रमे अलिखति।

(आ) (क) अध्यापने (ख) मार्गे (ग) मनसि (घ) यथेष्टम् (ङ) अवदानम्

(च) अविरतम्।

7. **(अ)**

पदानि	**लिङ्गम्**	**विभक्तिः**	**वचनम्**
धूलिम्	स्त्रीलिंग	द्वितीया	एकवचनम्
नाम्नि	नपुंसकलिंग	सप्तमी	एकवचनम्
अपरः	पुल्लिंग	प्रथमा	एकवचनम्
कन्यानाम्	स्त्रीलिंग	षष्ठी	बहुवचनम्
सहभागिताम्	स्त्रीलिंग	द्वितीया	एकवचनम्
नापितैः	पुल्लिंग	तृतीया	बहुवचनम्

(आ) (क) सा अध्यापने संलग्ना भविष्यति।

(ख) सः त्रयोदशवर्षकल्पः आसीत्।

(ग) महिलाः तड़ागात् जलम् नयन्तु।

(घ) वयं प्रतिदिनं पाठम् पठेम।

(ङ) किं यूयं विद्यालयम् गमिष्यथ।

(च) ते बालकाः विद्यालयात् गृहं अगच्छन्।

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

➔ वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि

1. ग, 2. ख, 3. ग, 4. क।

➔ रिक्त स्थान पूर्ति

(क) नववर्षदेशीया सा ज्योतिबा-फुले- महोदयेन परिणीता।

(ख) सामाजिककुरीतीनां सावित्री मुखरं विरोधम् अकरोत्।

(ग) अस्मात् जलग्रहणे नास्ति जातिबन्धनम्।

(घ) साहित्यरचनया अपि सावित्री महीयते।

➔ सुमेलनम्

शब्दाः	**अर्थाः**
मार्गः	पथि
अभिलाषा	इच्छा
तदानीम्	तदा
निधनम्	मृत्यु

➔ एकपदेन उत्तरत

1. प्रथमा महिलाशिक्षिका।

2. अस्पृश्यत्वात् तिरस्कृतश्च समुदायस्य।

3. मुखरम्।

➔ पूर्णवाक्येन उत्तरत

1. सावित्री सामाजिक कुरीतिनाम् मुखरं विरोधम् कृतवती।

2. जनाः तस्या उपरिः धूलिं प्रस्तरखण्डान् च क्षिपति।

3. ज्योतिबा फुले महोदयः सावित्र्याः पतिः आसीत्। सः स्त्री शिक्षायाः प्रबल समर्थकः आसीत्।

पाठ-12 कः रक्षति कः रक्षितः

पाठ्यपुस्तकस्य प्रश्नोत्तराणि

1. (क) आतपेन, (ख) वृक्षाः, (ग) अवकरम्, (घ) अशिक्षिताः, (ङ) पर्यावरणस्य, (च) तालु।
2. (क) परमिन्दर् गृहात् बहिरागत्य पश्यति यत् वायुवेगः अवरुद्धः अस्ति।
   (ख) अस्माभिः भवनानां, मार्गाणां, भूमिगतमार्गाणां, उपरिगमिसेतूनाम् च निर्माणाय वृक्षाः कर्त्यन्ते।
   (ग) विनयः रोजलिनम् माहूय वदति यत् मार्गे अवकरस्य क्षेपणम् अशोभनम् कृत्यं अस्ति।
   (घ) रोजलिन् आगत्य बालैः सह स्वक्षिप्तमवकरं मार्गे विकीर्णमन्य-दवकरं चापि संग्रह्य अवकरकण्डोले पातयति।
   (ङ) अन्ते जोसेफः पर्यावरणरक्षाये इदम् उपायः बोधयति यत् अस्माभिः पित्रौः शिक्षकाणां सहयोगेन प्लास्टिकस्य विविधिपक्षाः विचारणीयाः। पर्यावरणेन सह पशवः अपि रक्षणीयाः।
3. (क) **कया** एव स्वच्छताऽभियानमपि गतिं प्राप्स्यति?
   (ख) धेनुः **कै** सह प्लास्टिकस्यूतमपि खादति स्म आधारितानि?
   (ग) **कः** सर्वथाऽवरुद्धः आसीत्?
   (घ) सर्वे अवकरं संगृह्य **कुत्र** पातयन्ति ?
   (ङ) अधुना प्लास्टिकनिर्मितानि **कानि** प्रायः प्राप्यन्ते?
   (च) सर्वे **कं** प्राप्ताः प्रसन्नाः भवति?
4. (क) ग्रीष्मर्तौ – **ग्रीष्म** + ऋतौ
   (ख) बहिरागत्य – बहिः + **आगत्य**
   (ग) काञ्चित् – **काम्** + चित
   (घ) तद्वनम् – **तत्** + वनम्
   (ङ) कलमेत्यादीनि– **कलम** + **इत्यादीनि**
   (च) अतीवानन्दप्रदोऽयम् – **अतीव**+ आनन्दप्रदः + **अयम्।**
5.

काञ्चित्	शान्तिम्
स्वच्छानि	गृहाणि
पिहिते	अवकरकण्डोले
गच्छन्ति	मित्राणि
अन्यत्	अवकरम्
महती	क्षतिः

6. (क) न् (ख) आम् (ग) आम् (घ) आम् (ङ) न् (च) न (छ) आम् (ज) आम्।
7. (क) गृहे प्रचण्डोष्मणा पीडितानि मित्राणि एकैकं कृत्वा गृहात् बहिरागच्छन्ति।
   (ख) वृक्षाणां निरन्तरं कर्तनेन, ऊष्मावर्धनेन च दुःखिताः बालाः नदीतीरं गन्तुं प्रवृत्ताः भवन्ति।
   (ग) मार्गे यत्र-तत्र विकीर्णमवकरं दृष्ट्वा पर्यावरणविषये चिन्तिताः बालाः परस्परं विचारयन्ति।
   (घ) उपरितः अवकरं क्षेप्तुम् उद्यतां रोजलिन् बालाः प्रबोधयन्ति।
   (ङ) बालैः सह रोजलिन् अपि मार्गे विकीर्णमवकरं यथास्थानं प्रक्षिपति।
   (च) शाकफलानामावरणैः सह प्लास्टिकस्यूतमपि खादन्तीं धेनुं बालकाः कदलीफलानि भोजयन्ति।
   (छ) प्लास्टिकस्य विविधान्पक्षान् विचारयितुं पर्यावरणसंरक्षणेन् पशूनेत्यादीन् रक्षितुं बालाः कृतनिश्चयाः भवन्ति।
   (ज) अन्ते बालाः जलविहारं कृत्वा प्रसीदन्ति।

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

➔ वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि

1. क, 2. क, 3. ख, 4. ग, 5. ख।

➔ रिक्त स्थान पूर्ति

आम! अस्माभिः पित्रौः शिक्षकाणां सहयोगेन प्लास्टिकस्य विविधपक्षाः विचारणीयाः।

➔ सुमेलनम्

शब्दाः	समानार्थकाः
(क) पीडितः	(i) दुःखी
(ख) वेगः	(ii) गतिः
(ग) पवनः	(iii) मरुतः
(घ) जगतः	(iv) संसारः

➔ **एकपदेन उत्तरत**

(क) सायंकाले। (ख) परमिन्दरः।
(ग) विद्युदभावेन।

➔ **पूर्णवाक्येन उत्तरत**

(क) अन्वयः- पवनेन सकलं जगत् प्राणिति वा निखिला सृष्टिः चैतन्यमयी, (पवनेन) विना क्षणमपि न जीव्यतेः अनेन पवनः सर्वाः अतिशायि मूल्यः (अस्ति)।

(ख) तप्तैर्वाताघातैरवितुं लोकान् नभसि मेघाः, आरक्षिविभागजना इव समये नैव दृश्यन्ते।।

(ग) जनाः बहुभूमिकभवनानां, भूमिगत मार्गाणाम्, विशेषतः मैट्रोमार्गाणां, उपरिगमिसेतूनाम् मार्गेत्यादीनां निर्माणाय वृक्षाः कर्त्यन्ते।

●●

पाठ-13 क्षितौ राजते भारत स्वर्णभूमि

पाठ्यपुस्तकस्य प्रश्नोत्तराणि

1. **(क)** शस्यैः, **(ख)** क्षितौ, **(ग)** अणूनाम्, **(घ)** प्रबन्धे, **(ङ)** खाद्यान्नभाण्डम्।

2. **(क)** पृथिव्याम् — **क्षितौ।**
(ख) सुशोभते — **भाति।**
(ग) बुद्धिमताम् — **विपश्चिज्जनानाम्।**
(घ) मयूराणाम् — **शिखीनाम्।**
(ङ) अनेकेषाम् — **बहूनाम्।**

3. **(क)** त्रिशूलाग्निनागैः पृथिव्यस्त्रधोरैः अणूनां महाशक्तिभिः पूरितयेम् **(ख)** सदा पर्वणामुत्सवानां धरेयम् क्षितौ राजते भारतस्वर्ण भूमिः **(ग)** वने दिग्गजानां तथा केशरीणाम् तटीनामियं वर्तते भूधराणाम् **(घ)** सुपूर्ण सदैवास्ति खाद्यान्नभाण्डम् नदीनां जलं यत्र पीयूषतुल्यम् **(ङ)** इयं वीरभोग्या तथा कर्मसेव्या जगद्वन्दनीया च भूः देवगेया।

4. **(क)** अस्मिन् चित्रे एका **नदी** वहति। **(ख)** नदी **भूधरेभ्यः** निःसरति। **(ग)** नद्याः जलं **पीयूषतुल्यम्** भवति। **(घ)** **जलेन** शस्यसेचनं भवति। **(ङ)** भारतः **वीर** भूमिः अस्ति।

5. **(क)** अस्मिन् चित्रे **अस्त्राणि** दृश्यन्ते।
(ख) एतेषाम् अस्त्राणां **प्रयोगः** युद्धे भवति।
(ग) भारतः एतादृशानां **अस्त्राणाम्** प्रयोगेण विकसितदेशः मन्यते।
(घ) अत्र परमाणुशक्तिप्रयोगः अपि **भवति** ।
(ङ) आधुनिकैः अस्त्रैः **सैनिकाः** अष्मान् शत्रुभ्यः रक्षन्ति।
(च) **उपग्रहाणाम्** सहायतया बहूनि कार्याणि भवन्ति।

6. **(अ)** **(क)** अद्य दीपावली-उत्सवः अस्ति।
(ख) परिवारस्य सर्वे जनाः सानन्दं दिवसमिम् उद्यापयन्ति।
(ग) प्रातः आदावेव पुष्पमालया स्वगृहं सज्जीकृत्य पूजां करोति।
(घ) रात्रौ च बालकः स्व भगिनीं मात्रा सह दीपालोकेन गृहम् आलोकितवति।
(ङ) बालकः तस्य पिता च सानन्दं स्फोटकहर्षम् अनुभवति।

(आ) **(क)** अद्य रक्षाबन्धनोत्सवः अस्ति।
(ख) अस्मिन् अवसरे भगिनी स्वभ्रातुः हस्ते रक्षासूत्रं बध्नाति।
(ग) तं च सा मोदकम् अपि खादयति।
(घ) तस्य दीर्घायुः निमित्तं भगवन्तं प्रार्थयति।
(ङ) भ्राता च प्रसन्नः सन् तस्यै उपहारं प्रयच्छति।

7. **(क)** इदम् गहन अरण्यं अस्ति।
(ख) अस्मिन् अरण्ये नानाविधाः पशवः अनेकप्रकारकाश्च विहगा सुखेन वसन्ति।
(ग) महीरुहैः परिवृते अस्मिन् अरण्ये हिंसक पशवः अपि सन्ति।
(घ) इदम् वनम् विहगानां सुमधुरध्वनिना पिकानां च केकारवैः सततमेव मुखरित भवति।
(ङ) एवञ्च कस्तूरीमृगसौरभः वनमिदं स्वर्गोपमं विदधाति।

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

➔ **वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि**

1. (ग) 2. (क) 3. (ग) 4. (ख)।

➔ **रिक्त स्थान पूर्ति**

(i) अन्नम्, (ii) परिपूरितं, (iii) नदीनां, (iv) अमृत।

➔ **सुमेलनम्**

	शब्दाः	विपरीतार्थकाः
(i)	सुपूर्णं	रिक्तं
(ii)	ज्ञानिनां	अज्ञानिनां
(iii)	भूः	द्यौरे
(iv)	पीयुषं	विषम्

➔ **एकपदेन उत्तरत**

1. भारतस्य।

2. स्वर्णवद्।
3. क्षितौराजते भारत स्वर्णभूमिः।

➔ **पूर्णवाक्येन उत्तरत**

1. त्रिशूल, अग्नि, नागैः पृथिव्य, धौरै इत्यादयः।
2. ज्ञानिनां, वैज्ञानिकानां च एव इयं विपश्चित् जनानां संस्कृतानाम् भूमिः अस्ति।
3. भारतभूमिः देवगेया जगद्वन्दनीया च अस्ति।

●●

पाठ-14 आर्यभट्टः

पाठ्यपुस्तकस्य प्रश्नोत्तराणि

1. **(क)** पूर्वस्याम्, **(ख)** पाटलिपुत्रे, **(ग)** आर्यभटः **(घ)** आर्यभटीयम् **(ङ)** आर्यभटः।

2. **(क)** सूर्योऽचलः पृथिवी च चला या स्वकीये अक्षे घूर्णति इति साम्प्रतं सुस्थापितः सिद्धान्तः।
(ख) यदा पृथिव्याः छायापातेन चन्द्रस्य प्रकाशः अवरुध्यते तदा चन्द्रग्रहणं भवति।
(ग) यथा पृथ्वीसूर्ययोः मध्ये समागतस्य चन्द्रस्य छायापातेन सूर्यग्रहणं दृश्यते।
(घ) समाजे नूतनानां विचाराणां स्वीकारणे प्रायः सामान्यजनाः काठिन्यमनुभवन्ति।
(ङ) आधुनिकैः वैज्ञानिकैः तस्मिन्, तस्य च सिद्धान्ते समादरः प्रकटितः अस्मादेव कारणाद् प्रथमोपग्रहस्यं नाम आर्यभटः इति कृतम्।

3. **(क)** सूर्यः **कान्** दिशायाम् अस्तं गच्छति?
(ख) पृथिवी स्थिरा वर्तते इति **कया** प्रचलिता रूढिः?
(ग) आर्यभटस्य योगदानं **कस्मिन् क्षेत्रे** संबद्धः वर्तते?
(घ) समाजे नूतनविचाराणाम् स्वीकरणे प्रायः **कै** काठिन्यमनुभवन्ति?
(ङ) **कयोः** मध्ये चन्द्रस्य छायापातेन सूर्यग्रहणं भवति?

4. **(क)** सूर्यः पूर्वदिशायाम् उदेति पश्चिमदिशायां च **अस्तं** गच्छति।
(ख) सूर्यः अचलः पृथिवी च **चला**।
(ग) **पृथिवी** स्वकीये अक्षे घूर्णति।
(घ) यदा पृथिव्याः छायापातेन चन्द्रस्य प्रकाशः अवरुध्यते **तदा** चन्द्रग्रहणं भवति।
(ङ) नौकायाम् उपविष्टः मानवः **नौकाम्** स्थिरामनुभवति।

5.

ग्रन्थोऽयम्	= ग्रन्थः	+	अयम्
सूर्याचलः	= सूर्य	+	अचलः
तथैव	= तथा	+	एव
कालातिगामिनी	= काल	+	अतिगामिनी
प्रथमोपग्रहस्य	= प्रथम	+	उपग्रहस्य

6.

(अ)	उदयः	=	अस्तः
	अचलः	=	चलः
	अन्धकारः	=	प्रकाशः
	स्थिरः	=	अस्थिरः
	समादरः	=	अनादरः
	आकाशस्य	=	पातालस्य
(आ)	संसारे	=	लोके
	इदानीम्	=	साम्प्रतं
	वसुन्धरा	=	पृथिवी
	समीपम्	=	निकषा
	गणनम्	=	आकलनं
	राक्षसौ	=	दानवौ

7. (i) **साम्प्रतम्** कम्प्यूटरस्य युगम् अस्ति।
(ii) विद्यालयं **निकषा** देवालयः अस्ति।
(iii) ग्राम **परितः** वनम् अस्ति।
(iv) तत्र एकः मनुष्यः **उपविष्टः** अस्ति।
(v) श्रीकृष्णस्य **कर्मभूमिः** द्वारिका आसीत्।
(vi) आर्यभटः **वैज्ञानिकः** आसीत्।

अन्य महत्वपूर्ण-प्रश्नाः

➔ **वस्तुनिष्ठ प्रश्नोत्तराणि**

1. (ग) **2.** (क) **3.** (ख) **4.** (क)।

➔ **रिक्त स्थान पूर्ति**

(i) योगदानं, **(ii)** संख्यानाम्, **(iii)** महत्त्वम्, **(iv)** आर्यभटः

➔ **सुमेलनम्**

	शब्दाः	विपरीतार्थकाः
(i)	उपहासम्	मखौलम्
(ii)	ज्ञेयम्	जानाति
(iii)	वयः	जानाति
(iv)	परितः	सर्वतः

➔ **एकपदेन उत्तरत**

1. पूर्वदिशायाम् उदेति पश्चिमदिशायां च अस्तम्।
2. यत्सूर्यो गतिशील। **3.** पृथिवी स्थिरा वर्तते।

➔ **पूर्णवाक्येन उत्तरत**

1. 'सूर्यः अचलः पृथिवी च चला या स्वकीये अक्षे घूर्णति'- इति सिद्धान्तः प्रवर्तितः।
2. गतिशीलायी नौकायाम् उपविष्टः मानवः नौकां स्थिराम् अनुभवति, अन्यान् च पदार्थान् गतिशीलान् अवगच्छति।
3. सः प्रतिपादितं यद् ग्रहणे कारणम् राहु-केतु नामकौ दानवौ नास्ति।

●●

व्याकरण

पाठ–1 वर्ण परिचयः

1. 1. (ख), 2. (घ), 3. (ख), 4. (क), 5. (ग)
2. (1) ओष्ठौ (2) कण्ठोष्ठौ (3) कण्ठतालु (4) मूर्धा (5) दन्तोष्ठौ (6) नासिका (7) कण्ठः (8) तालु (9) मूर्धा (10) दन्ताः।
3. **(क)** 1. (घ) दन्तः 2. (ख) मूर्धा 3. (ग) तालुः 4. (ङ) नासिका 5. (च) कण्ठतालुः 6. दन्तोष्ठ।
   (ख) 1. (क) दन्तः 2. (ङ) नासिका 3. (घ) कण्ठोष्ठः 4. (ग) कण्ठः 5. (ख) ओष्ठः 6. (च) दन्तः।
4. (i) × (ii) ✓ (iii) ✓ (iv) × (v) ✓ (vi) ✓ (vii) ✓ (viii) × (ix) × (x) ×.
5. (i) ए, (ii) अ, (iii) ऋ, (iv) ई, (v) उ, (vi) ओ।
6. प्, फ्, ब्, ट्, ड्, क्, ग्, च्, ज्, ख्, छ्, ब्।
7. दीर्घस्वराः—आ, ई, ऊ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ।
8. अं, अः
9. इ, उ, ऋ, ऌ, अ।

●●

पाठ–2 पद परिचयः

1. **1.** (ग), **2.** (क), **3.** (घ), **4.** (ख)
2. (i) संज्ञा (ii) उपसर्ग (iii) अव्यय (iv) सर्वनाम् (v) धातु (vi) क्रिया पद।
3. रम्, दिव्, शीङ्, पठ्, हस् ।
4. सरलः, सुन्दरी, पवित्रम्, योग्यः, निपुणः, हार्दिकः।
5. राम, लता, गो, कृष्ण, भवति ।
6. भवन्ति, सन्ति, भाषते, पीडयन्ति ।
7. अव, प्र, आ, वि ।
8. रामाः, देवाः गीतानि ।
9. पदानि, वदामः, हसन्ति ।
10. भवति, हसति, गच्छति ।
11. खट्वा, माला, धेनुः, माता, भगिनी, बालिका, लक्ष्मी, बाला, लता, मति, पत्नी, गृहणी।

●●

पाठ–3 सन्धि प्रकरणम्

1. (1) अ (2) अ (3) अ (4) अ (5) ब (6) ब (7) ब (8) ब (9) स (10) स।
2. (i) अनागतम् (ii) आगतः (iii) जे (iv) सहसा (v) एव (vi) एकैकम् (vii) तथैव (viii) ऋतु (ix) ईक्षिता।
3. (i) केनापि, (ii) मुरारि, (iii) वंशोद्योग, (iv) महोदयः, (v) सदैव, (vi) अत्रैव, (vii) अन्वयः, (viii) लाकृति, (ix) भवनम्, (x) शयनम्।
4. (i) महा + आशयः, (ii) यदा + अहम्, (iii) प्रथम + उपग्रहः, (iv) शैल + इन्द्रम्, (v) न + एव, (vi) सप्त + एता, (vii) यदि + अपि, (viii) इति + एतानि, (ix) ने + अनम्, (x) पौ + अकः।
5. (i) सह + एव (ii) महा + उदयेन (iii) अध्ययन + अभिलाषाः (iv) यथेष्टं, (v) एकस्यैव।
6. (i) रामायणम्, (ii) वर्षान्तः, (iii) सुरेन्द्रः, (iv) सूर्योदयः, (v) तथैव, (vi) महौदार्यम् (vii) यद्यपि, (viii) देव्युवाच, (ix) हरये, (x) नाविकः।

●●

पाठ-4 संज्ञा एवं सर्वनाम शब्द–रूप प्रकरणम्

1. **1.** (क), **2.** (ग), **3.** (ख), **4.** (घ)।

2. (i) वने, (ii) गुहायां, (iii) बिले, (iv) त्वया, (v) माम्, (vi) सः, (vii) शृगालस्य, (viii) सा, (ix) पशवः, (x) परिश्रमेण, (xi) परिव्राजकस्य, (xii) इयं, (xiii) व्याघ्रः, (xiv) ते, (xv) जालात्, (xvi) नद्याः, (xvii) त्वां, (xviii) मयि, (xix) वृक्षम्, (xx) अस्मभ्यम्।

3. 1. दिशि 2. पाटलिपुत्रं 3. उपवनस्य 4. पुटकानि 5. काष्ठपीठे 6. असाध्य रोगेण 7. सावित्री 8. जलं 9. कूपात् 10. अस्मात् 11. महोदयेन 12. शिक्षायाः 13. इयं 14. गृहात् 15. अध्यापने 16. राज्यानां 17. राज्यानि 18. देशे 19. शून्यात् 20. ते।

4. (i) तृतीया विभक्तिः एकवचनम्, (ii) सप्तमी विभक्तिः बहुवचनम्, (iv) षष्ठी विभक्तिः बहुवचनम्, (iv) सप्तमी विभक्तिः एकवचनम्, (v) द्वितीया विभक्तिः बहुवचनम्, (vi) द्वितीया विभक्तिः बहुवचनम्, (vii) द्वितीया विभक्तिः एकवचनम्, (viii) तृतीया विभक्तिः बहुवचनम्, (ix) चतुर्थी विभक्तिः एकवचनम्, (x) पञ्चमी विभक्तिः एकवचनम्।

5. 1. (i) सर्वे (ii) तस्मिन् 2. (i) भवत्या (ii) येषाम् 3. (i) इमाः (ii) एतस्मात् 4. (i) भवद्भ्याम् (ii) कस्य 5. (i) सर्वस्यैः (ii) केषु 6. (i) युष्मान् (ii) एतयोः 7. (i) सर्वाभ्याम् (ii) काभ्यः 8. (i) इमे (ii) याभ्यः 9. (i) एभिः (ii) तस्य 10. (i) मह्यम् (ii) एतासु 11. (i) सर्वः (ii) तेषु 12. (i) भवत्यौ (ii) यस्मिन् 13. (i) इमाः (ii) एतयोः 14. (i) भवन्तम् (ii) केषाम् 15. (i) सर्वे (ii) कस्य 16. (i) युवाम् (ii) एतयोः 17. (i) सर्वेण (ii) कस्याः 18. (i) आभ्याम् (ii) यस्याः 19. (i) एभिः (ii) ताभ्याम् 20.(i) अस्मभ्यम् (ii) एतस्याम्।

6. 1. (i) धेनुभिः (ii) प्रासादे 2. (i) स्वस्रे (ii) विधातृषु 3. (i) पितृणाम् (ii) तनवः 4. (i) फलेषु (ii) रमया 5. (i) जगताम् (ii) धेनवः 6. (i) नद्यः (ii) मात्रा 7. (i) भ्रातुः (ii) आशौ 8. (i) प्रासादम् (ii) पितृभिः 9. (i) वेदनायाः (ii) धातरौ 10. (i) शान्तनोः (ii) दात्रे 11. (i) गंगाभ्यः (ii) कर्तृभि 12. (i) धीवरयोः (ii) हर्तृषु 13. (i) कन्ययोः (ii) भ्रातरम् 14. (i) गृहाणि (ii) दुहितरि 15. (i) सेवाः (ii) स्वसुः 16. (i) भानवे (ii) ननान्दृभ्यः 17. (i) रज्जू (ii) भ्रातरि 18. (i) पशवः (ii) विधातृणाम् 19. (i) धेनुम् (ii) भगवतः 20. (i) तन्वा (ii) जगत्सु ।

●●

पाठ-5 विशेषण प्रकरणम्

1. (i) एकः, (ii) पञ्चाशीतिः, (iii) त्रीणि, (iv) द्वे, (v) शतम, (vi) एकः, (vii) पञ्च, (viii) पञ्चचत्वारिंशत्, (ix) दश, (x) सप्त।

2. 24—चतुर्विंशतिः, 12—द्वादश, 35—पञ्चत्रिंशत्, 47—सप्तचत्वारिंशत्, 50—पञ्चाशत्, 58—अष्टपञ्चाशत्, 66—षट्षष्टिः, 75—पंचसप्ततिः, 84—चतुरशीतिः, 93—त्रिनवतिः।

3. (i) एका, (ii) द्वौ, (iii) त्रीणि, (iv) चत्वारः, (v) एकम्, (vi) द्वे, (vii) त्रयः, (viii) चत्वारि।

4. (i) एकम्, (ii) त्रयः, (iii) द्वे, (iv) चतुर्भिः, (v) त्रिंशत्।

5. 1. (i) पञ्चचत्वारिंशत्तम (ii) त्रयोनवति
2. (i) द्वाविंशतितम (ii) पञ्चनवति
3. (i) अष्टदश (ii) दशाधिकशतम्
4. (i) सप्तदश (ii) षडधिकशतम्
5. (i) त्रिंशत्तम (ii) एकाशीति

6. (i) दशम् (ii) सप्ततिः
7. (i) पंचविंशतितम (ii) सप्तषष्टि
8. (i) द्वात्रिंशत्तम (ii) अष्टानवति
9. (i) षट्चत्वारिंशत्तम (ii) सप्ताशीति
10. (i) एकविंशतितम (ii) त्रयःपञ्चाशत्
11. (i) एकत्रिंशत्तम (ii) त्रयष्षष्टि
12. (i) एकचत्वारिंशत्तम (ii) त्रयस्सप्तति
13. (i) एकादश (ii) त्रयशीति
14. (i) द्वाचत्वारिंशत्तम (ii) पञ्चत्रिंशदधिकशतम्
15. (i) अष्टम (ii) पञ्चदशाधिकशतम्
16. (i) पञ्चम (ii) चतुरशीति
17. (i) पञ्चदश (ii) चतुस्सप्तति
18. (i) पञ्चचत्वारिंशत्तम (ii) चतुषष्टि
19. (i) नवम (ii) षट्पञ्चाशत्
20. (i) एकोनविंशतितम (ii) षट्षष्टि
21. (i) नवविंशतितम (ii) षट्सप्तति
22. (i) नवत्रिंशत्तम (ii) षडशीति
23. (i) नवचत्वारिंशत्तम (ii) षण्णवति
24. (i) अष्टचत्वारिंशत्तम (ii) नवपञ्चाशत्
25. (i) सप्तविंशतितम (ii) अष्टाषष्टि ।

●●

पाठ–6 धातु–रूप प्रकरणम्

1. 1. अ, 2. ब, 3. स, 4. द, 5. अ, 6. ब, 7. स, 8. द, 9. अ, 10. ब।

2. 1. वत्स्यति, 2. करिष्यति, 3. क्रीडिष्यति, 4. निर्वक्ष्यति, 5. एषिष्यसि, 6. वदिष्यति, 7. करिष्यन्ति, 8. खादिष्यन्ति, 9. कथयिष्यति।

3. 1. अचिन्तयत्, 2. अकरोत्, 3. अभवन्, 4. आसीत्, 5. अवदत्, 6. अपृच्छत्, 7. अकथयत्, 8. अपतत्, 9. अयाचत्, 10. अत्यजन्।

4. गच्छन्ति, पठामि, वदन्तु, द्रक्ष्यति, स्थास्यति।

5. 1. (i) भवत (ii) पठामि 2. (i) आस्ताम् (ii) तुदेयुः 3. (i) कथयिष्यामः (ii) वसतु 4. (i) पश्यसि (ii) अमिलाम 5. (i) पतताम् (ii) स्प्रक्ष्यसि 6. (i) गच्छेव (ii) चिन्तयथः 7. (i) अयच्छाव (ii) वहन्तु 8. (i) गमिष्यथः (ii) सेवध्वे 9. (i) अवदम् (ii) शृणोतु 10. (i) कुर्याम् (ii) नयन्ति 11. (i) अतिष्ठतम् (ii) जीवानि 12. (i) त्यक्ष्यन्ति (ii) गणयेतम् 13. (i) वर्ते (ii) अजायन्त 14. (i) क्रीडतम् (ii) लेखिष्यामि 15. (i) क्षिपेयुः (ii) पिबथः 16. (i) अखादम् (ii) जयताम् 17. (i) एषिष्यथ (ii) हसेयम् 18. (i) रक्षति (ii) अधावतम् 19. (i) वर्धामहै (ii) नंस्यतः 20. (i)शक्नुयाः (ii) पचामः।

●●

पाठ–7 प्रत्यय प्रकरणम्

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ), 6. (ब), 7. (स), 8. (द), 9. (अ), 10. (ब)।

2. 1. त्यज् + तुमुन् 2. श्रेष्ठ + तमप् 3. नि + यम् + तुमुन् 4. कृ + तव्यत् 5. दृश् + तुमुन् 6. भ्रंश् + क्त 7. मृ + क्त 8. हन् + क्त 9. स्था + णिच् + तुमुन् 10. मन् + क्त्वा।

3. 1. कथ् + क्तवतु 2. कृ + क्तवतु 3. स्था + णिच् + क्त्वा 4. आ + गम् + ल्यप् 5. वच् + क्तवतु 6. गम् + क्त्वा 7. सम् + अर्प् + क्तवतु 8. गम + क्तवतु 9. सूच् + क्त्वा 10. दृश् + क्त्वा 11. चिन्त् + क्तवतु 12. मृ + णिच् + क्त्वा 13. ताड् + क्तवतु 14. दृश् + क्तवतु 15. गम् + क्त 16. दृश् + क्त 17. दा + क्तवतु 18. लभ् + क्तवतु 19. मिल् + क्त्वा 20. कृ + तुमुन् 21. निकृष्ट + तरप् 22. लघु + तमप् 23. दीर्घ + तरप् 24. महत् + तमप्

25. ख्यात + तरप् 26. धन्य + तमप् 27. आ + गम् + तुमुन् 28. घोर + तमप् ।

4. (i) कर्त्तव्यम् (ii) वर्तमान (iii) रुदन् (iv) दृष्टवान् (v) नष्टः (vi) विहस्य (vii) द्रष्टुम् (viii) भूत्वा।

5. नदी, पुत्री, देवी, छात्रा, सुता, अन्तिमा।

6. संभूय, उपकृत्य, आगम्य, विजित्य, संरक्ष्य।

पाठ-8 अव्यय निरूपणम्

1. **(i)** (क), **(ii)** (ख), **(iii)** (ग), **(iv)** (घ)।

2. **(i)** दूरे, **(ii)** तदा, **(iii)** तदा, **(iv)** परन्तु, **(v)** यदि, **(vi)** तर्हि, **(vii)** यदा, **(viii)** क्रमशः, **(ix)** सहसा।

3. 1. इतस्ततः 2. नूनम् 3. अत्रैव 4. तावत् 5. सहसा 6. उच्चैः 7. सह 8. अलम् 9. यदा 10. इदानीम् 11. सर्वदा 12. कुत्रापि 13. अपि 14. बाढम् 15. सम्प्रति 16. यावत्।

4.

1. (i) एव = ही – सः एव मम मित्रम् ।
   (ii) सम्प्रति = इस समय – सम्प्रति सा अत्र नास्ति।
2. (i) अद्य = आज – अद्य गमिष्यामि ।
   (ii) पुनः = फिर से – पुनः अत्र आगमिष्यामि।
3. (i) न = नहीं – अहं तत्र न गमिष्यामि।
   (ii) अलम् = बस, मत – अलम् विवादेन ।
4. (i) सहसा = अचानक – सहसा मदीय मित्रः आगच्छत ।
   (ii) कुत्र = कहाँ – कुत्र गच्छसि ?
5. (i) अधुना = इस समय – अधुना अत्र मेला आयोज्यते ।
   (ii) इति = इस प्रकार – सः 'लौहपुरुषः' इति कथ्यते।
6. (i) यत्र = जहाँ – यत्र ज्ञानं, तत्र सुखम्।
   (ii) अतीव = अत्यधिक – सः अतीव समृद्धोऽस्ति ।
7. (i) वा = अथवा – रामः मीरा वा आगमिष्यति ।
   (ii) परितः = दोनों ओर – ग्रामं परितः जलम् अस्ति ।
8. (i) सर्वदा = हमेशा – सर्वदा परिश्रमं कुरु ।
   (ii) इव = की तरह – सः रुग्णः इव दृश्यते।
9. (i) तथैव = उसी तरह – यथा निर्दिष्टः, तथैव करिष्यामि ।
   (ii) कदा = कब – विद्यालयात् कदा आगच्छसि ।
10. (i) प्रति = की ओर – गृहं प्रति गच्छ ।
    (ii) प्रायः = अक्सर – स प्रायः तत्र गच्छति।
11. (i) अद्यापि = आज भी – अत्र अद्यापि उत्सवोभवति ।
    (ii) अस्तु = ठीक है – अस्तु ! पुस्तकं पठ ।
12. (i) इदम् = यह – इदम् पुस्तकम् ।
    (ii) सह = साथ – पुत्र पिता सह गच्छति।
13. (i) इदानीम् = अब – इदानीं पठ ।
    (ii) तथापि = फिर भी – रामः निर्धनः तथापि ईमानदारः।

14. (i) यत्र	= जहाँ	–	यत्र विद्यार्थी निवसन्ति स
(ii) तत्र	= वहाँ	–	महेशः तत्र क्रीडति ।
			छात्रावासः कथ्यते।
15. (i) यावत्	= जब तक	–	यावत् सः पठिष्यति तावदहं
(ii) एतावत्	= इतना	–	एतावत् भोजनं पर्याप्तम् अस्ति् ।
			क्रीडिष्यामि ।
16. (i) इतः	= यहाँ से	–	इतः गच्छ ।
(ii) ततः	= वहाँ से	–	ततः पुष्पाणि आनय।
17. (i) अत्रैव	= यहाँ ही	–	अहम् अत्रैव वत्स्यामि।
(ii) तत्रैव	= वहाँ ही	–	सः तत्रैव क्रीडिष्यति।
18. (i) तथा	= वैसा	–	तथा न कुरु ।
(ii) यथा	= जैसा	–	यथा अहं वदामि तथा कुरु ।
19. (i) एकदा	= एक बार	–	एकदा सः तत्र अगच्छत् ।
(ii) एवम्	= इस प्रकार	–	एवं पाठं पठ ।

●●

पाठ–9 उपसर्ग प्रकरणम्

1. (1) अ, (2) द, (3) स, (4) अ, (5) अ, (6) द, (7) ब, (8) अ, (9) अ, (10) स, (11) ब, (12) स, (13) ब, (14) ब, (15) ब, (16) स, (17) अ, (18) ब, (19) ब, (20) ब ।

2. (1) अ, (2) ब, (3) स, (4) स, (5) द, (6) द, (7) द, (8) अ, (9) ब, (10) स, (11) अ, (12) स, (13) ब, (14) अ, (15) स, (16) स, (17) द, (18) स, (19) अ, (20) अ ।

3. **1.** अवगच्छन्ति, **2.** प्रहारः, **3.** उपगच्छति, **4.** समागच्छत्, **5.** उन्नतिः।

●●

पाठ–10 कारक प्रकरणम्

1. **1.** (क), **2.** (घ), **3.** (क), **4.** (ग), **5.** (ग), **6.**(क)।

2. **1.** प्रयागः, **2.** अभितः, **3.** बालकाय, **4.** कलमेन, **5.** गोषु।

3. 1. (i) करण में तृतीया वि. (ii) कर्म में द्वितीय वि. 2. (i) सम्प्रदान में चतुर्थी वि. (ii) अपादान में पंचमी वि. 3. (i) संबंध में षष्ठी वि. (ii) सम्प्रदान में चतुर्थी वि. 4. (i) करण में तृतीया वि. (ii) सम्प्रदान में चतुर्थी वि. 5. (i) सम्प्रदान में चतुर्थी वि. (ii) 'सह' के योग में तृतीया वि. 6. (i) 'सह' के योग में तृतीया वि. (ii) सम्प्रदान में चतुर्थी वि. 7. (i) करण में तृतीया वि. (ii) अधिकरण में सप्तमी वि. 8. (i) 'सह' के योग में तृतीया वि. (ii) सम्बन्ध में षष्ठी वि. 9. (i) 'सह' के योग में तृतीया वि. (ii) अपादान में पंचमी वि. 10. (i) सम्बन्ध में षष्ठी वि. (ii) अधिकरण में सप्तमी वि. 11. (i) 'समम्' के योग में तृतीया वि. (ii) कर्म में द्वितीया वि. 12. (i) कर्म में द्वितीया वि. (ii) 'सह' के योग में तृतीया वि. 13. (i) 'सह' के योग में तृतीया वि. (ii) उत्पत्तिस्थान में पंचमी वि. 14. (i) उत्पत्ति स्थान में पंचमी वि. (ii) 'प्रयोजन' के योग

में तृतीया वि. 15. (i) भय के हेतु में पंचमी वि. (ii) करण में तृतीया वि. 16. (i) सम्प्रदान में चतुर्थी वि. (ii) भय के हेतु में पंचमी वि. 17. (i) क्रोध के पात्र में चतुर्थी वि. (ii) विकार सूचित करने वाले अंग में तृतीया वि.।

पाठ-11 विशेषण-प्रकरणम्

1. **1.** (ख), **2.** (ख), **3.** (ग)।

2. **1.** श्वेत, **2.** द्वितीये, **3.** रक्त।

3. 1. महान् ।
2. श्रेष्ठतमः ।
3. विशेषण- लघुकायः, विशेष- पिपिलिका
4. शोभनौ ।
5. बालिका पदस्य ।
6. श्रेष्ठतमः ।
7. विशुषण- लघु, विशेष्य- काव्यम् ।
8. एकः ।
9. धनम् ।

पाठ-12 अशुद्धि-संशोधनम्

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स)

2. (i) भाषासु, (ii) ब्रह्मसमाजेन, (iii) रमायाः, (iv) सम्मानाय।

3. **(1)** (क) रामात् श्यामः चतुरतरः । (ख) सा स्त्री कलावती विद्यते । (ग) सूर्ये अस्तंगते स आगतः । (घ) अस्माकं राष्ट्रं बलवत् विद्यते । (ङ) अस्यां कक्षायां अनेके छात्राः सन्ति । **(2)** (क) तं विना अहं किं करोमि ? (ख) ततः राज्ञा उक्तम् । (ग) रामात् श्यामः लघुतरः विद्यत। (घ) तत्र अनेके नेतारः सन्ति । (ङ) छात्रेषु गोपालः बुद्धिमत्तमः । **(3)** (क) वृक्षेभ्यः पत्राणि पतन्ति । (ख) उपाध्यायाद् व्याकरणं पठति। (ग) भोजनाद् अनन्तरं शतपदं गच्छेत् । (घ) तिलेभ्यो माषान् प्रतियच्छति । (ङ) क्रोशं कुटिला नदी । (च) ग्रामं परितो वनम् अस्ति। (छ) बालकः आसन्दिकाम् अधितिष्ठति । (ज) ग्रामम् अजां नयति। (झ) मरणात् कस्य भयं नास्ति। (ण) ग्रामस्य दक्षिणतः विद्यालयोऽस्ति । **(4)** (क) कामात् क्रोधोऽभि- जायते। (ख) रामः धर्मात् न प्रमाद्यति । (ग) त्वं कस्यां कक्षायां पठसि ? (घ) गृहाद् आराद् विद्यालयोऽस्ति । (ङ) शैशवात्प्रभृति पालिताम् । (च) नगराद् बहिः वनानि सन्ति। (छ) रामः सीता च वनं गच्छतः । (ज) रमेशः कदा आगच्छति ? (झ) ज्ञानाद् ऋते सुखं नास्ति। (ण) कविषु कालिदासः श्रेष्ठः।

पाठ-13 अनुवाद-प्रकरणम्

1. (1) मोहनः धावति । (2) बालकः पठति। (3) राधा भोजनं पचति । (4) छात्रः पश्यति । (5) श्रृगालः आगच्छति । (6) सः प्रश्नं पृच्छति । (7) कपिः फलं भक्षयति । (8) शिशू पठतः । (9) ते धावन्ति । (10) बालकाः चित्रं पश्यन्ति । (11) जननी कथां कथयति। (12) मोहनः सोहनः च पत्रं लिखतः । (13) छात्रौ किं पश्यतः? (14) बालकौ पाठं पठतः । (15) सिंहः वने धावति । (16) गजः ग्रामं गच्छति । (17) सीता वनं गच्छति । (18) रामः श्यामः च हसतः । (19) बालकः पाठं स्मरति । (20) कृषकः अजां नयति।

2. (1) त्वं पाठं पठसि । (2) त्वं किं पश्यसि ? (3) त्वं कदा गच्छसि ? (4) युवां चित्रं पश्यथः । (5) युवां पत्रं लिखथः । (6) यूयं अत्र आगच्छथ । (7) यूयं प्रातः धावथ । (8) युवां फलं भक्षयथः। (9) त्वम् अत्र आगच्छसि । (10) यूयं कुत्र गच्छथ ? (11) युवां पाठं स्मरथः। (12) त्वं किं पिबसि ?

3. (1) अहं दुग्धं पिबामि । (2) आवां कुत्र गच्छावः ? (3) वयं कथां कथयामः । (4) अहं मयूरं पश्यामि । (5) आवां जलं पिबावः। (6) वयं क्रीडाक्षेत्रं गच्छामः । (7) अहं किं भक्षयामि ? (8) आवां किं पचावः ? (9) वयं प्रश्नं पृच्छामः । (10) आवां किं लिखावः? (11) आवां किमर्थं हसावः ? (12) अहं कदा पुस्तकानि आनयामि ?

4. (1) सः ग्रामम् अगच्छत् । (2) विप्रः गृहम् अगच्छत्। (3) सः स्नानम् अकरोत् । (4) रामः मोहनः च अपठताम्। (5) तौ उद्यानम् अगच्छताम्। (6) सीता जलम् आनयत् । (7) बालिका भोजनम् अभक्षयत्। (8) किं तव सहोदरः अत्र आगच्छत् ? (9) यूयं कुत्र अगच्छत ? (10) सीता एकं पत्रम् अलिखत् । (11) नृपः अरक्षत्। (12) सः प्रसन्नः अभवत् ।

5. (1) ब्रह्मदत्तः गमिष्यति। (2) मोहनश्यामः पत्रं लेखिष्यति । (3) बालकाः पाठं पठिष्यन्ति । (4) त्वं पाठं स्मरिष्यसि । (5) सीता वनं गमिष्यति । (6) ते चित्रं द्रक्ष्यन्ति । (7) प्रमिला भोजनं पक्ष्यति । (8) युवां दुग्धं पास्यथः । (9) छात्राः क्रीडाक्षेत्रे धाविष्यन्ति। (10) अहं किं करिष्यामि ? (11) आवां तत्र पठिष्यावः। (12) यूयं किं भक्षयिष्यथ ?

6. (1) राधा पाठं पठतु । (2) छात्रः भोजनं करोतु । (3) नृपः धनं यच्छतु । (4) ईश्वरः जीवनं रक्षतु । (5) वयं चित्रं पश्याम। (6) त्वम् उद्याने धाव । (7) ते पुष्पाणि नयन्तु । (8) तौ जलं पिबताम् । (9) राधा भोजनं पचतु । (10) युवां पाठं पठतम्। (11) ते प्रश्नं पृच्छन्तु । (12) वयं सर्वे प्रसन्नः भवाम ।

7. (1) अध्ययनं कुरु। (2) धूम्रपानं मा कुरु। (3) जलपानं कुरु । (4) प्रातः भ्रमणं कुरु। (5) स्वच्छं जलं पिब । (6) देशस्य रक्षां कुरु। (7) स्वामिभक्तः भव। (8) कर्तव्यस्य पालनं कुरु । (9) सदा सत्यं वद। (10) गुरुजनानाम् आज्ञापालनं कुरु । (11) मित्रैः सह कलहं मा कुरु। (12) मदिरापानं मा कुरु । (13) द्यूतं मा क्रीड । (14) सज्जनानां संगतिं कुरु ।

8. (1) सः पाठं पठेत् । (2) त्वं तत्र गच्छेः । (3) सीता भोजनं पचेत् । (4) सः पत्रं लिखत् । (5) त्वं क्रोध न कुर्याः । (6) त्वं पाठं स्मरेः। (7) अहं त्वया सह भवेयाम्। (8) जननी कथां कथयेत् । (9) वयं प्रतिदिनं विद्यालयं गच्छेम । (10) ते ग्रामं न गच्छेयुः । (11) त्वं स्वच्छं जलं पिबेः । (12) यूयं चित्राणि पश्येत ।

पाठ–14 वाच्यपरिवर्तनम्

1. **1.** (i) छात्रेण **पुरस्कारः** गृह्यते। (ii) छायाकारेण **छायाचित्रं** रच्यते। (iii) मया **लेखः** लिख्यते।
2. (i) वृक्षैः फलानि **दीयन्ते।** (ii) छात्रैः **गुरवः** नम्यन्ते। (iii) **पापिना** पापं क्रियते ।
3. (i) विद्यया विनयः **दीयते।** (ii) मया **पिता** सेव्यते।(iii) **त्वया** अहम् पृच्छ्ये।
4. (i) **नृपेण** शत्रुः हन्यते। (ii) सर्पैः **पवनः** पीयते। (iii) वृद्धेन वेदाः **पठ्यन्ते।**
5. (i) त्वया कथा **श्रूयते।** (ii) **मया** मोहः त्यज्यते। (iii) रामः **जनकं** प्रणमति।

2. 1. मया ग्रामः गम्यते। 2. सीता पुस्तकं पठति। 3. शीला हसति। 4. तेन गीता पठ्ये। 5. अहं नाटकं पश्यामि। 6. त्वया कुत्र स्थीयते। 7. सः भोजनं पचति। 8. मया वृक्षः

दृश्यते। 9. तेन पत्रं पठ्यति। 10. बालकः नाटकं पश्यति। 11. तेन प्रश्नः मृच्छयते। 12. कृष्णः कसं दृनन्ति। 13. शिष्यैः गुरुः प्रणभ्यते। 14. गोपालः पाठं पठति। 15. गोपालेन अजा ग्रामं कीचते। 16. नृपः दुष्टं हन्ति। 17. अहं लेखं लिखामि। 18. तेन पुस्तकानि पठ्यन्ते। 19. पियङ्ग्या लेखः लिख्यते। 20. त्वम् गच्छसि। 21. वानरैः वृक्षः अकह्यते। 22. अदं वेदं पठामि। 23. अस्मानिः प्रातः भ्रम्यते। 24. भगिनी वस्त्रं प्रक्षालयतिं। 25. अहं नगरं गच्छामि।

●●

पाठ–15 पर्यायवाची एवं विलोम शब्दः

1. **1.** (स), **2.** (अ), **3.** (द), **4.** (अ)।

2. 1. मही, 2. अचलः, 3. अम्बरम्, 4. अम्बु।

3. (i) भूमिः, अवनिः, मही, वसुन्धरा (ii) मरालः, चक्रांग, कलहंसः, नीरक्षीर-विवेचकः (iii) तातः, जनकः, प्रसवितृ, जनयितृ, (iv) नौकरः, दासः, किंकरः, अनुचरः। (v) गेहं, वेश्मन्, सदनं, निकेतनम्।

4. (i) वनम् (ii) देवताः (iii) दुष्टः (iv) पक्षी (v) वृक्षः।

5.

(क)	(ख)
1. उन्नतिः	5. अवनति
2. प्राचीनः	4. अर्वाचीन
3. अनुकूलः	3. प्रतिकूलः
4. ज्येष्ठः	1. कनिष्ठ
5. कृतज्ञः	2. कृतघ्नः

●●

रचना

पाठ–1 चित्रवर्णनम्

1. 1. इदम् मम गृहम् अस्ति।
2. गृहं सर्वतः सुन्दरवृक्षाः सन्ति।
3. वृक्षेषु बहूनि पुष्पाणि भवन्ति।
4. मम गृहे मन्दिरम् अस्ति।
5. वयं प्रातःकाले तत्र पूजां कुर्मः।

2. 1. वृक्षाः अस्माकं मित्राणि सन्ति।
2. वृक्षैः पर्यावरणं शुद्धं भवति।
3. वृक्षैः भूमेः रक्षणं भवति।
4. वृक्षारोपणम् अस्माकं कर्त्तव्यम्।
5. प्रतिवर्षं वर्षाकाले जनाः वृक्षारोपणं कुर्वन्ति।

3. 1. इदं नद्याः चित्रम् अस्ति।
2. नदीम् उभयतः वृक्षा सन्ति।
3. वृक्षेषु पादपेषु च खगाः कूजन्ति तिष्ठत्ति च।
4. खगाः मधुरं गायन्ति।
5. नदी-जलं कल-कल स्वरेण प्रवहति।

4. 1. अस्मिन् चित्रे ग्रामस्य एक तडागः अस्ति।
2. तडागस्य तटे एकः विशाल वृक्षः तिष्ठति।
3. तथा अनेके बालकाः क्रीडन्ति।
4. तडागस्य जले बालकाः, युवकाः वृद्धाः, च स्नानं कुर्वन्ति।
5. पशवः अपि जलं पिवन्ति, खगाः च कूजन्ति।

5. 1. एतस्मिन् चित्रे एकः जलाशयः रमणीयः पर्वतः च स्तः।
2. जलाशये वर्त्तिकाः तरन्ति।
3. जलाशयस्य तटे बहवः वृक्षाः सन्ति।
4. अत्र शीतलवायुः प्रवहति।
5. जलाशयस्य दृश्यं मनोरमम् अस्ति।

●●

पाठ-2 निबन्ध–लेखनम्

1. उद्यम

संसारे सर्वे जनाः सुखम् इच्छन्ति। कोऽपि दुःखं न इच्छति। उद्यमं विना सुखं न भवति। उद्यमेन एव मनुष्यः धनी भवति। ये उद्यमं न कुर्वन्ति, ते सुखिनः न भवन्ति । उद्यमेन एव सर्वाणि कार्याणि सिध्यन्ति । उद्यमेन एव विद्याहीनः विद्वान् भवति। उद्यमेन च बलहीनः बलवान् भवति। उद्यमहीनः पुरुषः किमपि न प्राप्नोति । अतः अस्माभिः सदैव उद्यमः करणीयः।

2. विजयादशमी

विजयादशमी प्रमुखतः क्षत्रियाणाम् उत्सवः अस्ति। अयं 'दशहरा' इत्यपि कथ्यते। अयं क्षत्रियाणां कृते उत्साहवर्धकः उत्सवः अस्ति। एषः आश्विनमासस्य शुक्लपक्षस्य दशम्यां तिथौ मन्यते। अयम् उत्सवः मर्यादापुरुषोत्तमस्य रामचन्द्रस्य विजयोल्लासे मन्यते। अस्मिन् एव दिने रामः सीतापहारिणं रावणम् अवधीत्। क्षत्रियाः अस्मिन् दिने स्वशस्त्राणि पूजयन्ति। अयम् उत्सवः अधर्मे धर्मविजयस्य सूचकः अस्ति। विजयादशमी शक्तिपूजायाः उत्सवः वर्तते। बंगालप्रान्ते एतस्मिन् अवसरे दुर्गापूजा भवति।

3. रक्षाबन्धनम्

रक्षाबन्धनं हिन्दूनां प्रधानमहोत्सवः अस्ति। अयं ब्राह्मणानां प्रमुखः उत्सवः अस्ति। एषः महोत्सवः श्रावणमासस्य पूर्णिमायां मन्यते। अस्मिन् दिने हिन्दुजनाः रक्षासूत्रं बध्नन्ति। वस्तुतः रक्षाबन्धनं रक्षायाः एव प्रतीकम् अस्ति। भगिन्यः भ्रातृगृहं गत्वा तेषाम् दक्षिणे हस्ते रक्षासूत्रं बध्नन्ति। भ्रातरः भगिनीभ्यः यथाशक्तिः दक्षिणां यच्छन्ति। अयम् उत्सवः भ्रातृभगिन्योः एव अस्ति। एतत् रक्षासूत्रं परस्परप्रेम्णः एकतायाः च सूचकम् अस्ति। वयं रक्षासूत्रस्य महत्त्वं ज्ञात्वा एकतायाः सूत्रे बद्धाः भवेम।

4. संस्कृतभाषायाः महत्त्वम्

संस्कृतभाषा विश्वस्य प्राचीनतमा भाषा अस्ति। प्राचीनकाले इयं जनसाधारणस्य भाषा आसीत्। तदा सर्वे जनाः संस्कृतम् एव वदन्ति स्म। संस्कृतभाषा सर्वाः भाषाः शब्ददानेन पोषयति। अतः संस्कृतभाषा सर्वासां भाषाणां जननी अस्ति। भारतीया संस्कृतिः अस्याम् एव भाषायां सुरक्षिता अस्ति। ये एतां 'मृतभाषा' इति कथयन्ति, ते एव मृताः सन्ति। ते अस्याः भाषायाः महत्त्वं न जानन्ति। अस्माकं वेदाः, पुराणानि, महाकाव्यानि अस्यां भाषायाम् एव सन्ति। अतः अस्माभिः अस्याः प्रचारः प्रसारः च कर्त्तव्यः।

5. अस्माकं देशः

भारतः अस्माकं देशः अस्ति। अस्य संस्कृतिः धर्मपरम्परा च श्रेष्ठा अस्ति। अयं देशः सर्वासां विद्यानां केन्द्रम् अस्ति। अयं देशः प्रकृतेः क्रीडास्थली अस्ति। अनेकाः पवित्रतमाः नद्यः अत्र वहन्ति। अस्य उत्तरस्यां दिशि हिमालयः रक्षकः इव स्थितः। अत्र सर्वधर्माणां समानः सम्मानः अस्ति। अस्य भूमिः विविधरत्नानां जननी अस्ति। अत्र विविधाः जातयः निवसन्ति। अस्माभिः सदा अस्य रक्षा करणीया।

6. हिमालयः

भारतस्य उत्तरस्यां दिशि हिमालयः स्थितः अस्ति। अयं 'पर्वतराजः' 'नगाधिराजः' वा अपि कथ्यते। अयं सर्वेषु पर्वतेषु उच्चतमः अस्ति। अस्य अत्युच्चानि शिखराणि अतीव शोभन्ते। अत्र विविधाः ओषधयः उत्पन्नाः भवन्ति। देवाः अपि अत्रैव निवासं कुर्वन्ति। गंगादयः पवित्रतमाः नद्यः हिमालयात् एव निर्गच्छन्ति। अयं पर्वतः प्रकृतेः क्रीडाभूमिः अस्ति। अयं पर्वतः भारतदेशं शत्रुभ्यः सर्वदा रक्षति। अयं पर्वतः सर्वथा सर्वेषां हितकरः अस्ति।

7. मम प्रिय पुस्तकम्

पुस्तकानि ज्ञानस्य निधयः भवन्ति । ज्ञानप्रदानेन सहैव एतानि अस्माकं मनोरंजनमपि कुर्वन्ति। प्रेरणादायकपुस्तकानि मह्यम् अतीव रोचन्ते । ईदृशमेव एकं पुस्तकं श्रीमद्भगवद्गीता अस्ति । अस्मिन् पुस्तके

मानवमात्राय कल्याणसन्देशः निहितः। इदम् अस्मान् श्रेष्ठसफलजीवनस्य मार्गं दर्शयति । अत्र निहितः कर्मयोगः मानवान् उद्योगिनः करोति । अस्य अध्ययनं जनेषु कर्म प्रति रुचिं जनयति । स्वार्थहीनकर्मकरणेन मनुष्याः श्रेष्ठसन्तुष्टजीवनं यापयन्ति। एवम् इदं पुस्तकं सम्पूर्णं जीवनदर्शनम् अस्ति ।

8. **विद्यायाः महत्वम्**

विद्या प्रधानं धनम् अस्ति। पुण्यं, पापम् इति ज्ञानं विद्यया एव भवति। स्वकर्तव्यज्ञानम् अपि विद्यया एव भवति। विद्या मनुष्याय विनयं ददाति। विनयात् मानवः पात्रतां याति। पात्रत्वात् च मनुष्यः धनं प्राप्नोति। विद्या मनुष्यस्य सुन्दरं रूपम् अस्ति। विद्यारहितः पुरुषः साक्षात् पशुः एव भवति। विद्या दानेन वर्धते संचयेन च नश्यति। अतः विद्या अपूर्वं श्रेष्ठं च धनम् अस्ति।

9. **अस्माकं विद्यालयः**

अस्माकं विद्यालयः नगरात् बहिः रम्यप्रदेशे अस्ति। अस्य नाम राजकीयः आदर्शः माध्यमिकः विद्यालयः अस्ति। अस्माकं विद्यालये पञ्चदशः अध्यापकाः पञ्चशत छात्राः च सन्ति। सर्वे अध्यापकाः विविध विषयेषु निपुणाः सन्ति। अध्ययने तत्पराः छात्राः क्रीडायाम् अपि कुशलाः सन्ति। कन्दुकक्रीडायाम् अस्माकं विद्यालयः प्रथम अस्ति। विद्यालयं परितः एकं रमणीयकम् उद्यानम् अस्ति। अस्माकं विद्यालये एकः विशालः पुस्तकालयः अपि अस्ति। पुस्तकालये दशसहस्रपुस्तकानि सन्ति। अयं विद्यालयः साक्षात् विद्यायाः मन्दिरम् एव अस्ति।

●●

पाठ-3 पत्र–लेखनम्

1. सेवायाम्

श्रीमन्तः प्रधानाध्यापक महोदयाः,
रा. उ. प्रा. **विद्यालयः**,
भरतपुरम् ।

विषयः– दिनत्रयस्य अवकाशार्थं प्रार्थना–पत्रम्।

महोदयः

सविनयं **निवेदयामि** यदद्याहं शीतज्वरेण **पीडितोऽस्मि।** अस्मात् कारणात् **दिनत्रय** यावत् विद्यालये **उपस्थातुं** न शक्नोमि। अतः **प्रार्थये** यत् दि. 20–7–20_ _ ई. तः 22–7–20_ _ दिनत्रयस्य अवकाशं **स्वीकृत्य** मामनुगृहीष्यन्ति मां **भवन्तः** ।

दिनांकः 20–7–20_ _ ई.

भवदाज्ञाकारी **शिष्यः**
सुदर्शनः
कक्षा 8 (जी)

2. सेवायाम्,

श्रीमन्तः प्रधानाध्यापक महोदयाः,
महाराजा बदनसिंह उ. प्रा. विद्यालयः,
भरतपुरम् ।

विषयः– शिक्षणशुल्कमुक्तये प्रार्थना–पत्रम्।

महोदयः,

सविनयं प्रार्थये यदहं श्रीमन्तः विद्यालये अष्टम् कक्षायाः छात्रोऽस्मि। मम पितुः आर्थिकस्थितिः शोचनीयाऽस्ति। मम पिता वृद्धोऽस्ति, प्रतिदिवसं कार्येण पञ्चाशद् रुप्यकाणाम् अर्जनमेव भवति । तेन परिवारस्य पालन–पोषणञ्च कथमपि भवितुं न शक्नोति। अतः अहं विद्यालयस्य शिक्षणशुल्कं प्रदातुम् असमर्थोऽस्मि । गतवर्षे मम शिक्षणशुल्क-मुक्तिः स्वीकृता आसीत् । सप्तम कक्षायाः परीक्षायाम् अहं प्रथमश्रेण्याम् उत्तीर्णोऽभवम्। अतः पुनः निवेदनमस्ति यत् भवन्तः अध्ययने मम रुचिं विलोक्य मह्यं शिक्षण–शुल्कात् मुक्तिं प्रदाय अनुग्रहीष्यन्ति।

दिनांकः 5–7–20_ _ ई.

भवदाज्ञाकारी शिष्यः
सुरेशचन्द्रः
कक्षा 8 (स)

3. सेवायाम्
श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयाः,
राजकीयः उच्च माध्यमिक विद्यालयः
जोधपुरम् ।
विषयः–दिनद्वयस्य **अवकाशार्थं** प्रार्थनापत्रम्।
महोदयः,
सविनयं निवेदनम् **अस्ति** यत् मम ज्येष्ठभ्रातुः **पाणिग्रहणसंस्कारः** 28-11-20_ _ दिनाङ्के **निश्चितः** । एतत् कारणात् दिनद्वयं यावद् अहं स्वकक्षायामुपस्थातुं न **शक्नोमि** । अतः **निवेदनमस्ति** यत् 28-11-20_ _ दिनाङ्कतः 29-11-20_ _ दिनाङ्क पर्यन्तं **दिनद्वयस्य** अवकाशं स्वीकृत्य माम अनुग्रहीष्यन्ति **श्रीमन्तः**।
सधन्यवादम् ।
दिनाङ्कः 28-11-20_ _ भवदीयः शिष्यः
भारतः शर्मा:
(अष्टम् कक्षा)

4. सेवायाम्
श्रीमन्तः **प्रधानाध्यापक महोदयाः,**
राजकीयः उच्च प्राथमिक विद्यालयः,
जयपुरम् ।
विषयः-चरित्र-प्रमाण-पत्र-प्राप्त्यर्थं प्रार्थना-पत्रम् ।
महोदयाः,
सविनयं **निवेदनम्** अस्ति यत् अहम् आंग्ल **भाषयाः** वाद-विवाद **प्रतियोगितायां** भागं ग्रहीतुम् इच्छामि । एतत् **कारणात्** चरित्र-प्रमाण-**पत्रस्य** आवश्यकता **वर्तते ।** अतः प्रार्थना अस्ति यत् मह्यं चरित्र-प्रमाण-पत्रं **प्रदाय** अनुग्रहीष्यन्ति **भवन्तः ।**
सधन्यवादम् । भवदाज्ञाकारी शिष्यः
दिनांकः 15-8-20_ _ अनूपः
(अष्टम् कक्षा)

5. सेवायाम्
श्रीमन्तः प्रधानाध्यापकमहोदयाः
राजकीयः उच्चप्राथमिकविद्यालयः
अजयमेरूः ।
विषयः–दिनत्रयस्य **अवकाशार्थं** प्रार्थना-पत्रम्।
महोदयः,
सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् **मम माता** गतदिवसात् शीतज्वरेण **पीड़िता** अस्ति । एतस्मात् कारणात् अहं विद्यालयम् आगन्तुं न शक्नोमि ।
कृपया 8-10-20_ _ दिनाङ्कतः 10-10-20_ _ दिनाङ्क **पर्यन्तं** दिनत्रयस्य अवकाशं **स्वीकृत्य माम्** अनुग्रहीष्यन्ति श्रीमन्तः ।
सधन्यवादम् । भवदाज्ञाकारी शिष्यः
दिनांकः 8-10-20_ _ रमनः
(अष्टम् कक्षा)

6. सेवायाम्
श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयाः
राजकीयः उच्चमाध्यमिकविद्यालयः,
दौसानगरम् ।
विषय- स्थानान्तरण-प्रमाण प्रत्रं प्राप्तुं प्रार्थना-पत्रम् ।
महोदयः,
सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् मम पिता अत्र **लिपिकः** अस्ति । अधुना तस्य स्थानान्तरणं **भरतपुरम्** अभवत् । मम **परिवारः** मम पित्रा सह भरतपुरं गमिष्यति । अहम् अस्मात् **विद्यालयात्** सप्तकक्षाम्, उत्तीर्णवान्, अष्टकक्षायाम् अहं भरतपुरे **पठिष्यामि** । अतः मह्यं स्थानान्तरण-प्रमाण-प्रत्रं **प्रदाय** अनुग्रहीष्यन्ति भवन्तः इति ।
सधन्यवादम् । **भवदाज्ञाकारी** शिष्यः
दिनांकः 15-7-20_ _ रामकुमारः
(अष्टम् कक्षा)

7. सेवायाम्
श्रीमन्तः **प्रधानाचार्य** महोदयाः,
राजकीयः उच्चमाध्यमिक विद्यालयः,
जोधपुरम् ।
विषयः- क्रीडायाः सम्यग् व्यवस्थायै प्रार्थना-पत्रम् ।
महोदयः,
सविनयं निवेद्यते यदस्माकं **विद्यालये** क्रीडायाः

व्यवस्था भद्रतरा न **वर्तते** । अध्ययनेन समम् एव क्रीडनमपि **अस्मभ्यं** रोचते । अत: क्रीडाया: सम्यग् व्यवस्थां **विधाय** अस्मान् अनुग्रह्णन्तु **श्रीमन्त:** ।
सधन्यवादम् । भवदाज्ञाकारी शिष्य:
दिनांक: 25-7-20_ _ हरीश:
(अष्टम् कक्षा)
(कक्षा 8)

8. सेवायाम्
श्रीमन्त: प्रधानाध्यापक महोदया:,
रा. उ. प्रा. विद्यालय:, श्रीकरनपुर ।
विषय:- विद्यालये **स्वच्छताया:** व्यवस्थायै प्रार्थना-पत्रम् ।
महोदया:,
सविनयं निवेदयामो यद् **अस्माकं** विद्यालये सम्प्रति अस्वच्छताया: **साम्राज्यं** वर्तते । अस्मिन् **वातावरणे** छात्रा: शिक्षकाश्च रोगग्रस्ता जायन्ते। **अध्ययने** अस्माकं मनांसि न **रमन्ते**। अत: कृपया स्वच्छताया: समुचित-व्यवस्थायै **कर्मकरान्** प्रेरयन्तु अत्रभवन्त: ।
दिनांक: 28-8-20_ _ भवताम्
आज्ञानुवर्ती
समस्त: **छात्रवृन्द:**

9. सेवायाम्
श्रीमन्त: प्रधानाध्यापक, महोदया:,
राजकीय: उच्चप्राथमिक **विद्यालय:**,
बीकानेरम् ।
विषय:-शैक्षिक-**शिविरस्य** आयोजनार्थं प्रार्थना-पत्रम् ।
महोदया:,
सविनयं **निवेद्यते** यद् अस्मद्विद्यालये **शिक्षण-व्यवस्था** पूर्णसन्तोषकरी वर्तते । तथापि **अस्माकं ज्ञान-पिपासा** तृप्तिं न एति । अत: प्रार्थयामो **वयं** यद् अस्मत्-कृते 15 दिनात्मकम् एकं शैक्षिक-शिविरम् **आयोज्य** अनुग्रह्णन्तु श्रीमन्त: ।
दिनांक: 18-11-20_ _
भवदाज्ञाकारिण: **शिष्या:**
अष्टम् कक्षास्था: छात्रा:

10. प्रेषक:, दिनाङ्क: 12-12-20_ _
प्रधानाध्यापक:
राजकीय-उच्च-प्राथमिक विद्यालय: सीकरम्।
प्राप्तकर्ता:
प्राचार्या:
गायत्री-कन्या-महाविद्यालय:
महोदया:,
प्रसन्नताया: प्रसङ्गोऽयं यत्प्रतिवर्षमिव अस्मिन् **वर्षेऽपि** अस्माकं **विद्यालयस्य** वार्षिकोत्सव: 19-12-20_ _ दिनाङ्के **बुधवासरे** मध्याह्ने एकवादने **विद्यालयस्य** सभाभवने सम्पत्स्यते। अस्य मुख्यातिथ्य: क्षेत्रीया: **विधायक** महोदया: भविष्यन्ति ।
अस्मिन् उत्सवे **भवताम्** उपस्थिति: सादरं प्रार्थ्यते ।
भवदीय:
(विजयानन्द:)
प्रधानाध्यापक

13. दौसात:
दिनांक: 16-9-20_ _
प्रिय अशोक !
चिरंजीव ।
अत्र कुशलं तत्रास्तु ।
आवयोर्माता **स्वपत्रेण** सूचयति यत् तव मन: **अध्ययने** पूर्ववत् न रमते । प्रायेण **क्रीडने** एव संलग्न: तिष्ठसि त्वम् । इदं तु महत् **अशोभनम्** अस्ति । अयं ते **जीवनस्य** निर्माणकाल:, अत: कथञ्चिदपि **आत्मनो** लक्ष्यात् न विरन्तव्यम् । अध्ययनमेव तव **जीवनम्** उन्नेष्यति ।
चि. अशोक: उपाध्याय: **शुभेच्छु:**
किशनगढ़: (अजमेर) पद्माकर: उपाध्याय:

14. प्रिय अनुज ! व्याबर (अजयमेरु)
चिरंजीव । दिनांक: 3-10-20_ _
अत्र **कुशलं** तत्रास्तु ।
तव एकेन मित्रेण **सूचितं** यत् स्वशिक्षकै:

सह तव **व्यवहारः** शिष्टः न अस्ति । **सहपाठिषु** अपि त्वम् असाधुः संवृत्तः **असि**। इदं **नोचितम्।** सदाचारस्तु **जीवनस्य** मूलमन्त्रोऽस्ति । कथितं च **'आचारः'** परमो धर्मः इति । आशासे यत् त्वं मम **परामर्शम्** अनुसरिष्यसि ।

चि. सुरेन्द्रनाथः, कक्षा 8 (स)
राजकीय सी. सै. स्कूल, बाड़मेर ।

तवाग्रजः
राजेन्द्रनाथः

15. प्रिय सुहृन्महेन्द्रनाथ! माउण्ट आबू।
सप्रेम हरिस्मरणम्। दिनाङ्कः14-12-20_ _
अत्र **कुशलं** तत्रास्तु।
तव स्नेह-पत्रं मया **अद्यैव** अधिगतम्। तव उत्साहवर्धकैः **वचनैः** अहम् अनुगृहीतोऽस्मि। त्वादृशानां **मित्राणां** प्रेरणैव मम **साफलतायाः** कारणम्। अहं **स्वाध्याये** एकचित्ततया संलग्नोऽहं **पुनरपि** श्रेष्ठां **सफलतां** प्रति आश्वस्तोऽस्मि। तव प्रगतिम् **अनामयं** च कामयन्।
प्रतिष्ठायाम्, तव मित्रम्
श्री महेन्द्रनाथः जगन्नाथः

16. प्रिय मित्र श्याम ।
नमस्कारः ।
अत्र कुशलं तत्रास्तु ।
मम वार्षिकी परीक्षा **मार्चमासस्य** पंचविंशतितमे दिनांके **समाप्तिम्** गता । परीक्षानन्तरम् **अहं** शीघ्रमेव गृहं प्रति प्रस्थास्यामि **ग्रीष्मावकाशे** च गृहे एव स्थास्यामि । त्वं गृहं **कदा** आगमिष्यसि ? शीघ्रं सूचय । अहम् **त्वाम्** औत्सुक्येन **प्रतीक्षिष्ये**।
दिनांकः 27-7-20_ _ **भवदीयः**
राजेशः
रा. उ. प्रा. विद्यालयः शाहपुरा (भीलवाड़ा)

17. पूज्येषु मातृचरणेषु, 56, आर्यनगर, बून्दीतः
सादरं वन्दे। दिनांक : 9-9-20_ _
भवदीयं **कृपापत्रं** मया अद्य लब्धम्। **अहम्** अत्र **सर्वथा** प्रसन्नोऽस्मि। पूज्येन पित्रा **प्रेषितेन** धनेन मम निर्वाहः **सुखेन** सम्पद्यते। किन्तु पाठ्य-विषयाणाम् **विशिष्ट** अध्ययनाय केषाञ्चित् अतिरिक्त **पुस्तकानां** क्रयणम् आवश्यकम् अस्ति। एतदर्थं चाहं **पञ्चाशत्** रूप्यकाणि अपेक्षे। एतद्धनम् अविलम्बं धनादेश-माध्यमेन **प्रेषयतु,** इति पित्रे निवेदनीयम्। **पितृचरणाभ्यां** मे प्रणामाञ्जलिः स्वीकार्या। अनुजादिकाश्च मे चिरंजीवन्तु इति अभिलषन्।
श्रीमत्य आरती **प्रतिष्ठायाम्,**
निहालगंज धौलपुरम्। भवत्याः स्नेहभाजनम्
राकेशः

18. सेवायाम्,
श्रीमत्यः प्रधानाध्यापिका महोदयाः,
राजकीयः बालिका माध्यमिकविद्यालयः,
बनारसः ।
महोदयाः,
सविनयं **निवेदनमस्ति** यत् मम ज्येष्ठभगिन्याः **पाणिग्रहणसंस्कारः** दिनद्वयं पश्चात् **भविष्यति**। एतत्कारणात् दिनद्वयं **यावद्** अहं स्वकक्षायामुपस्थातुं न **शक्नोमि** ।
अतः निवेदनमस्ति यत् दिनांकः 1-8-20_ _ तः 2-8-20_ _ पर्यन्तं **दिनद्वयस्य** अवकाशं **स्वीकृत्य** माम् अनुग्रहीष्यन्ति श्रीमत्यः।
दिनांकः 29-7-20_ _ भवदाज्ञाकारिणी
शिष्या,
अभिलाषा शर्मा
कक्षा अष्टम (अ)

19. रतनगढ़तः
दिनांकः 27-3-20_ _

सेवायाम्,
सम्मान्य बन्धुवर्य ।
सादर वन्दे !
प्राप्तं भवतः **कृपापत्रम्** अद्यैव । ह्यः **परिषदा** अस्माकं परीक्षा-फलं **घोषितम्** । भवतः आशीर्वादात् इयं **परीक्षा** मया प्रथमश्रेण्याम् उत्तीर्णा। अकं-पत्रे प्राप्ते सति सविस्तारं **लेखिष्यामि** ।

भवतः अनुजः
रामेश्वरदासः

20. सेवायाम्,
श्रीमन्तः प्रधानाध्यापकाः महोदयाः,
राजकीयः माध्यमिक विद्यालयः, सेवरम् ।
महोदयाः,
सविनयं **निवेदनमस्ति** अस्ति यत् अहम् **अस्मिन्** विद्यालये अष्टम् कक्षायाम् **अध्ययन** रतः अस्मि। ई–मित्राद् **आधारपत्रं** निर्माणयितुम् **इच्छामि**। तस्य कृते अस्य **विद्यालयस्य** 'अध्ययन-प्रमाण-पत्रम्' **अपेक्षितम्** । **अध्ययन-प्रमाण-पत्रेण** विना सः आधार-पत्रं न प्रदास्यति। अतः मह्यम् अध्ययन-प्रमाण पत्रम् अवदाय अनुग्रह्णन्तु श्रीमन्तः।
दिनांकः 20-3-20_ _ भवदाज्ञाकारिणी
शिष्य,
सोमदत्त

●●

पाठ–4 कथा–लेखनम्

1. कस्यचिद् मनुष्यस्य गृहे एक गर्दभः आसीत्। सः तस्य पृष्ठे लवणस्य भारं धृत्वा नयति स्म। सः सदैव नद्याः पारं नयति। एकदा यदा सरितः जलमध्ये चलति स्म तदा तस्य पादमस्खलत्। सः जलेऽपतत्। लवणः जले विलीयते स्म। गर्दभः तथ्यमिदम् अजानत्। यत् यथा यथा लवणः जले विलीयते तथा तथा एव भारमपि अल्पताम् आप्नोति। एतद् ज्ञात्वा गर्दभः नित्यमेव सरितः जले पतति भारं च अल्पतरम् करोति। एकदा सः मनुष्यः तस्य पृष्ठे तूलं (कार्पासं) अनयत्। गर्दभः नित्यमिव जलेऽपतत्। जल संग्रहणात्तूलस्य भारमतितरमभवत् भारस्याधिक्यात् गर्दभः उत्थातुमति असमर्थोऽभवत्। यत्नेन उत्थाय अपि चलितुमसमर्थः अजायत्। असमर्थोऽसौ भारेण पीड़ितः स्वामिना प्रताडितः ताडितः। वराकः गर्दभः धूर्ततामत्यजत्।

2. केनचिद् मनुष्येण एकः गज पालितः आसीत्। सः जलं पातुं स्नातुं च नित्यमेव नद्यास्तटं गच्छति स्म। तत्र आपणिकाः मार्गे तस्मै किमपि खादितुं यच्छति स्म। मार्गे एकस्य सौचिकस्य अपि आपणमासीत्। सः वस्त्राणि सीव्यति स्म। आपणेऽनेकानि स्यूतानि वस्त्राणि अवलम्बितानि आसन्। एकदा असौ सौचिकः परिहासे गजस्य करे सूचिम् अभिनत्। क्रुद्धः सन् गजः नद्याः तटमगच्छत्। तत्र स्नात्वा जलं च पीत्वा स्वकीय करे (शुण्डे) पङ्किलं जलमानयत्। सौचिकस्यापणमागत्य नव स्यूतेषु महार्घेषु वस्त्रेषु असिंचत् सौचिकः किमपि न कर्तुमशक्नोत्। पश्चात्ताप-निमग्नोऽसौ गजं क्षमामयाचत्। लज्जाम् अनुभवति।

3. एकः वृद्धः व्याघ्रः नद्याः तटे वसति स्म। एकदा व्याघ्रः स्नातः कुशहस्तः ब्रूते-'भोः भोः पान्थाः। इदं सुवर्ण कङ्कणं गृह्यताम्।' एकः पान्थः आगच्छति स्म। तमवलोक्य व्याघ्रः पुनः तथैव अकथयत्। व्याघ्रं निवेदनं श्रुत्वा लोभाकृष्टः पान्थः व्याघ्र-मुपासरत्। सः चिन्तयति—न सन्दिग्धे प्रवृत्ति-र्विधेया। तथाप्यसौ तत्र प्राप्यापृच्छ—'कुत्र ते कङ्कणम्।' व्याघ्रः हस्तं प्रसार्य दर्शयति। पान्थे- नोक्तम्—कथं त्वयि हिंसके विश्वासः। व्याघ्र उवाच—इदानीं तु अहं धार्मिकानामुपदेशेन हिंसां परित्यज्य स्नानशीलो दाता च भूत्वा विश्वासभूमिः। इति विश्वासम् उत्पादयति। लोभरहितोऽहं सुवर्णकङ्कणं यस्मै यस्मै कस्मैचित् दातुमिच्छामि। व्याघ्रो मानुषं खादति। इति अपवादस्तु दुर्निवारः। अतः त्वसरति स्नात्वा गृहाण इदं कङ्कणम्। पान्थः अग्रे स्नातुं प्रविष्टः तावत् महापंके निमज्जतिः पलायितमक्षमोऽजायत्। वृद्ध व्याघ्रः विहसन्नेव शनैः शनैः उपगम्य पान्थं धृतवान्।

4. एकस्मिन् निर्जने वने एकः वटवृक्षः आसीत्। तस्मिन् वृक्षे एकः कोटरः आसीत्। तस्मिन् कोटरे वायस दम्पती सुखेन अवसताम्। वटवृक्षस्य अधस्तात् एव एकस्मिन् बिले एक कृष्णसर्पः तिष्ठति स्म। सः तयोः शावकान् खादति स्म। एकदा काकः श्रृगालेन परामृष्टः महाराज्ञाः रत्नजटितं स्वर्णहारम् अपहृत्य

आनयत्। मित्रेण शृगालेन परामृष्टोऽसौ स्वर्णहारं सर्पस्य बिले अक्षिपत्। राजपुरुषाः स्वर्णहारम् अन्वेष्टम् इतस्ततः अगच्छन् भ्रमन्तः राजपुरुषाः वृक्षस्य समीपम् आगच्छत्। तैः सर्पस्य बिले हारं दृष्टम्। सर्पमेव चौरं मत्वा बिलं च खनित्वा दण्डप्रहारैः सर्पमघ्नन्। एवं मित्रस्य सत्यपरामर्शेन सदुपायेन च वायस दम्पती स्व शावकान् अरक्षताम्।

5. एकस्मिन् ग्रामे एकः कृषकः प्रतिवसति स्म। सः कुक्कुट-पालनं करोति स्म। तस्य कुक्कुटेषु एका कुक्कुटी नित्यम् एकं स्वर्णाण्डं प्रसूते स्म। कृषकः अति लुब्धः आसीत्। सः एकदा एव सर्वाणि अण्डानि ग्रहीतुमैच्छत्। सः तस्या उदरं व्यादारयत् परञ्च न आसीत् तत्र एकमपि अण्डम् कुक्कुटी हता। कृषकोऽपि महद् दुःखम् अनुभवन् पश्चातापम् अकरोत्।

6. कस्मिंश्चिद् वन प्रदेशे एकः मृगः वसति स्म। अहंकाराविष्टोऽयं स्वैरं विचरति स्म। एकदा असौ जले स्वकीयं प्रतिबिम्बम् अपश्यत् मनोहराणि शृंगाणि अवलोक्य अति प्रसन्नोऽजायत् परञ्च अशोभनान् पादान् अवलोक्य सः अति खिन्नोऽभवत्। एकदा कोऽपि वधिकः तत्र आगच्छत्। तेन सह कुक्कुराः अपि आसन्। मृगमवलोक्य कुक्कराः तमन्वेधावन्। मृगयुः अपि मृगमन्वसात्। मृगः द्रुततरादिप द्रुतरमधावत् परञ्च तस्य शृंगाणि वृक्ष शाखासु गुल्मेषु च संलग्नानि अभवन्। तेन असौ धावनेऽसमर्थः अभवत्। तम् आक्रम्य कुक्कुरैः हतः।

7. कस्मिंश्चिद् वन-प्रदेशे एकः सिंह प्रतिवसति स्म। एकदाः सः वृक्षस्य छायायां स्वपिति स्म। तस्य वृक्षस्य अधस्तात् एकः मूषकः बिलं कृत्वा वसति। सः मूषकः बिलात् निसृत्य सुप्तस्य सिंहस्य पृष्ठं तस्य केशान् कृन्ततिस्म। जागृतः सिंहः अवदत्- कोऽसि? कथं मे केशान् कृन्तति? अहं त्वां हनिष्यामि।' मूषको निवेदयति—अहं छुद्रमूषकः सन्नपि भवतां साहाय्यं करिष्यामि। दयार्द्र सिंहः तमुपहन्सन्नमुञ्चत्।

एकदाः सिंहः वधिकैः पाशे निबद्धः। सः उच्चैः अगर्जत्। मूषकः सिंहमापन्नं ज्ञात्वा तत्रैव प्राप्नोत्। सः तस्य जालं छित्वा पाशवद्धं सिंहः मोचयति। मुक्तः सिंहः मूषकेन सह मैत्रं विधाय स्वैरं विचरति स्म।

8. कस्मिंश्चद् वनोद्देशे एकः व्याघ्रः वसति स्म। एकदा असौ बधिकेन पञ्जरे बद्धः। व्याघ्रः पाशे खिन्नः सन् स्थितः। ततोऽसौ मार्गे विप्रमेकं गच्छन्तम् अपश्यत्। व्याघ्रः ब्राह्मणाय न्यवेदयत्—'मां मोचय।' दयार्द्रः ब्राह्मणः व्याघ्रस्य दयमानः तं मोचयित्वा सहाय्यमकरोत्। परञ्च हिंसकः व्याघ्रः तु कृतघ्नः आसीत्। सः विप्रं खादितुमैच्छत्। विप्रः तं स्वजीवनं याचमानः न्यवेदयत्—'हे मृगराज! मा मां व्यापदय मां मा भक्षय। कृतज्ञोभव। परञ्च निर्दयः व्याघ्रः नाशृणोत्। तदैव तत्र एकः शृगालः आगच्छत्। सोऽवदत्— नाहं मन्ये यत् त्वं विशालकायः अस्मिन् लघु पञ्जरे बद्धः आसीत्। अतः पुनः प्रविश्य मां दर्शय व्याघ्रः यावत् पुनः प्रविश्य दर्शयति तावत् शृगालः कपाटं व्युपदघात्। एवं व्याघ्रं पञ्जरे पुनः निक्षिप्य विप्रं रक्षति।

9. एकस्मिन् वने एका लोमशा वसति स्म। एकदा सा भोजनस्य अभावे क्षुधापीड़िता अभवत्। भोजनार्थं सा वने इतस्तत, भ्रमन्ती उद्यानम् आगच्छत्। तत्र सा एकां द्राक्षालताम् अपश्चत्। द्राक्षा लतायां अनेकानि द्राक्षाफलानि आसन्। तानि दृष्ट्वा सा अतिप्रसन्ना अभवत्। सा उत्प्लुत्य नैकवारं द्राक्षाफलानि खादितुम् प्रयत्नम् अकरोत् किन्तु दूरस्थात् सा सफला न अभवत्। निराशां प्राप्य लोमशा प्रत्यागच्छत् अवदत् च-द्राक्षाफलानि अहं न खादामि, तान तु अम्लानि सन्ति।

अभ्यास उत्तर

1. लुब्धः जम्बुक

आसीत् एकः वधिकः। सः वनमुपवसति स्म। माँस लुब्धोऽसौ व्याधः धनुरादाय मृगयार्थ मृगमन्विष्यन् कान्नान्तारमगच्छत्। तत्र तेन को मृगः व्यापादितः। मृगमादाय गच्छता तेन घोराकृतिः शूकरो दृष्टः। सः मृगं भूमौ निधाय शरेण शूकरमहनत्। शूकरः गर्जन

कुर्वाण पादाघातेन तमाहतवान्। व्याधः हतः छिन्न द्रुम इव पपात। तस्य पादस्खलितेन एक सर्पः अपि मृतः। मृते व्याधे तत्रागत एकः शृगालः। सः तान् मृतानवलोक्य प्रसन्नोऽभवत्। सोऽचिन्तयत्—'अहो! भाग्यम्, अद्य महद् भोजनं मे समुपस्थितम्। अद्यतु धनुलग्नं स्नायुबन्धनमेव खादामि।' एवं कुर्वन्नसौ छिन्ने स्नायुबन्धने द्रुतमत्प्लविते न कोरण्डेन हृदिभिन्नः शृगालः पञ्चत्वं गतः।

2. चतुरः शशकः

एकस्मिन् वने एकः सिंह वसति स्म। सः नित्यम् एव अनेकान् पशून हत्वा खादति स्म। बहवः तु भयभीताः म्रियन्ते। केचन पलायनं कुर्वन्ति। सर्वे मिलित्वा परामर्श कुर्वन्ति। एकदा एकस्य शशकस्य वारः समायातः। सः शशकः चतुरः आसीत्। सः सिहं प्राप्य तं च विलोक्य विभेति स्म। भयभीतः शशकः उच्चैः विलपति स्म। सिंहः तमपृच्छत्—'त्वं कथं विलपसि' शशकः ब्रूते—'महाराज! वने एकः अन्य सिंहोऽपि अस्ति। सः आत्मानं वनस्य शासकं मनुते। सर्वान् पशून् शासनं पालयितुम् आदिशाति। बहून् च पशून् निहत्य खादति। सिंह क्रुद्ध सन् अवदत्—'कुत्र तिष्ठति सः अन्यः सिंहः। मां दर्शय। अहं तं हत्वा निर्वाधं शासनं करिष्यामि। शशकः ब्रूते—'सः तु एकस्मिन् दुर्गमदुर्गे निवसति'। एवम् उक्त्वा सः तं सिंहम् एकस्य कूपस्य समीपं नयति स्म। कूपं च दर्शयति स्म। क्रुद्धः सन् सिंह कूपस्य जले स्वकीयं प्रतिबिम्बम् अपश्यत्। प्रतिबिम्बं दृष्ट्वां अगर्जत्। सः कूपे कूर्दते स्म। ततः निर्गन्तुम् असमर्थः पञ्चत्वं गतः। एवं शशकः बुद्धि बलेन आत्मरक्षाम् अकरोत्।